

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1978

Årgång 74 · Häfte 2–3

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare förste bibliotekarien fil. dr *Ake Lilliestam*, Kungl. Biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 40: — per år + porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schück och sekreteraren.

Innehåll

- 47 Fil. mag. *Sigurd Rahmqvist*, Stockholm: Sandbroätten — en uppländsk frälsesläkt och dess gods
- 80 Fil. dr, teol. lic. *Tryggve Lundén*, Lund: Har påve Alexander III eller ärkebiskop Stefan helgonförklarat Helena av Skövde? (Summary s. 83)
- 84 Teol. dr, fil. lic. *Jan Liedgren*, Stockholm: Urmakaren Zacharias Besck
- 93 Professor *Hilding Pleijel*, Lund: Biskop Carl Papkes biografiska data
- 96 Teol. dr *Kjell Barnekow*, Malmö: Johan Henrik Thomander och Ulla Wachtmeister
- 101 Docent *Bengt Ingmar Kilström*, Strängnäs: Birgittagestalten och svensk högkyrklighet. Kris och konsolidering under 1930-talet
- 110 F. U. Wrangels brev i Kungl. biblioteket öppnade

Sandbro-ätten — en uppländsk fräsesläkt och dess gods

Av *Sigurd Rahmqvist*

Thorstanus de Sambro — Torsten av Sandbro — omnämns en gång i det bevarade källmaterialet, 1296. Han var då en av de sju ledamöterna från Tiundaland i den nämnd som tillsatts för att utarbeta Upplandslagen. Flera ledamöter kan räknas till stormannaklassen, rikets och landskapets främsta fräsemän, såsom riddarna Röd Keldorsson (Färila), Bengt Bosson och Filip Finvidsson (Rumby-ätten). Några anges vara domare (motsvarande häradshövding under den senare medeltiden) och hade alltså en viktig funktion i det rättssystem som nu skulle kodifieras. Flera ledamöter har dock förefallit märkligt anonyma och antagits vara representanter för bönderna i de tre folklanden, såsom t. ex. Hagbard av Söderby, Danmarks sn, Anders av Forkarby, Bälunge sn, och Torsten av Sandbro.

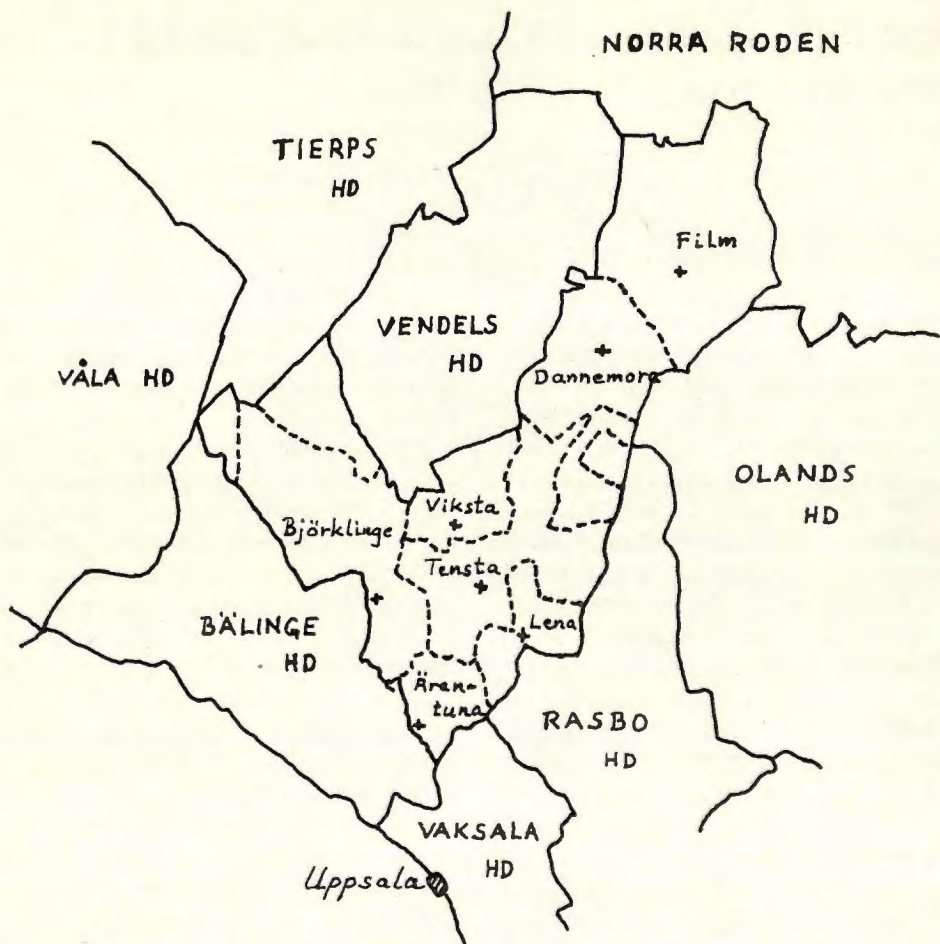
Föreliggande studie visar emellertid att Torsten var stamfar för en betydande uppländsk fräsesläkt, som blomstrade under 1300-talet men dog ut på svärdsidan omkring år 1400, och att Sandbro i Björklinge socken i Norunda härad var släktens stamgods.

Det har under arbetet med verket *Det medeltida Sverige* visat sig, att regionalt avgränsade, systematiskt genomförda gods- och släkthistoriska utredningar — med utnyttjande av allt bevarat material — kunnat ge ny och oväntat konkret kunskap, som traditionellt genomförda undersökningar grundade på en viss materialtyp och med en begränsad målsättning inte kunnat ge.¹ I detta fall blottläggs genom en sådan undersökning de mekanismer

som i det dåtida, i viss mån feodala, svenska samhället kunde ge en man och hans ätt möjligheter till socialt och ekonomiskt avancemang.

Undersökningen förs fram i tre led. Mot bakgrund av de bebyggelsegeografiska förhållandena i Norunda härad sammanställs först och analyseras data rörande ett sammanhängande fräsegodskomplex i huvudsakligen Björklinge socken. Utgångspunkten tas i ägandeförhållandena på 1500-talet, varvid de godsheter som då redovisas följs tillbaka i tiden. Tre mindre komplex kan urskiljas, knutna till samma ätt. Detta avsnitt förs vidare med ett andra led, som behandlar förekomsten av fasta stenhus inom godskomplexet, stenhus som kan visas ha varit i ägarläktens besittning. Med ledning av de resultat dessa två avsnitt ger, i förening med en totalinventering av samtliga bevarade uppgifter om släktens medlemmar under 1300-talet, dras så i nästa avsnitt släktlinjen upp. Det avtecknar sig en släkt i snabbt socialt och ekonomiskt avancemang. Grunden för detta är anknytning till ledande stormannagrupper — genom mansförhållande och sannolikt genom giftermål — samt anslutning till politiskt framgångsrika kretsar. Den regionala förankringen är i båda fallen påtaglig.

¹ Uppsatsen är ett resultat och en biprodukt av arbetet på nästa häfte av *Det medeltida Sverige (DMS)*, i vilket Norunda skall ingå. Redan under arbetet med Tierps och Vendels härader (DMS 1: 4) uppstod dock behovet att "ringa in" personer tillhörande den här behandlade fräsesläkten, och det var i det sammanhanget jag började samla uppgifter.

Karta 1. Norunda härad med omgivande härad.

Godskomplexet

Ett par mil norr om Uppsala ligger Norunda härad, som under medeltiden var ett av Upplands största härad. Den odlade bygden i häradet ligger utmed Fyrisåns norrifrån kommande tillflöden (Vattholmaån, Vendelån och Björklingeån) och består av flera sammanhållna öppna byder, vilka till större delen är skilda från varandra genom sammanhängande skogs-trakter.

Inslaget av frälsejord² är stort i större delen av häradet. För hela norra Uppland i övrigt gäller däremot att skattejorden, beräknad efter antalet gårdar på 1540-ta-

let, är den dominerande jordnaturen — i flera socknar i Norra Roden och de inre skogsbygderna uppgår den till mer än 90 % av totala antalet gårdar i respektive socknar. Även i de utpräglade jordbruksbygderna Tierp och Oland uppgår skattejorden till 60—70 %. Endast i få fall understiger andelen skattejord 50 % av socknens hemmantal (t. ex. Harbo sn i Väla hd och Vendels sn). Mot bakgrund

² I detta begrepp är här inräknad, förutom det världsliga frälsets, även sådan jord som på 1540-talet innehas av olika kyrkliga institutioner. Till grund för de statistiska beräkningarna ligger tabeller i DMS 1: 1 s. 45, 1: 4 s. 33—35 och manuskriptet till Norunda.

av detta är det anmärkningsvärt att det i Norunda härad endast är Ärentuna socknen som har en andel skattejord på över 50 %, medan socknarna Björklinge, Lena, Tensta och Viksta har betydligt lägre andel skattejord (39, 18, 32 och 42 %). Även i skogsbygden Dannemora-Film är inslaget av frälsejord stort.

Beträffande läget inom respektive bygder kan man notera att frälsegodsen i flertalet fall ligger i eller intill den öppna jordbruksbygden, där ortnamn och fornlämningar tydligt visar att den äldsta bebyggelsen finns. Denna företeelse är särskilt markant i Lena, Tensta och Viksta socknar, där frälsesläkter eller kyrkliga institutioner innehåller hela byar (t. ex. Vallby och Viksta i Viksta sn) eller sammanhängande komplex av angränsande byar och gårdar, såsom Oxenstiernornas Salsta, vilket helt dominerar bygden i Fyrisåns dalgång norr om Vattholma.

Uppsatsen är en studie av frälsegodsen i häradets västra del, till större delen belägna i Björklinge socknen. Karta 2 visar att frälsejorden återfinns främst i socknens östra och norra delar, där den helt dominerar bygden; skattejorden finns i byarna i socknens södra och västra delar, i den öppna bygden utmed Björklingeån. Till det sammanhängande "frälsejordsområdet" räknar jag även de angränsande delarna av Tensta och Viksta socknar. Frälsejorden är till stor del representerad av ensamliggande gårdar eller torp, men viktigast i detta sammanhang är de byar, som helt består av frälsejord, nämligen Sandbro, Ramsjö, Sätuna/Lundbo och Sommaränge (jfr tabell 1).

Björklinge socken är speciell såtillvida att den består av två skilda bygder med olikartad naturgeografisk karaktär.³

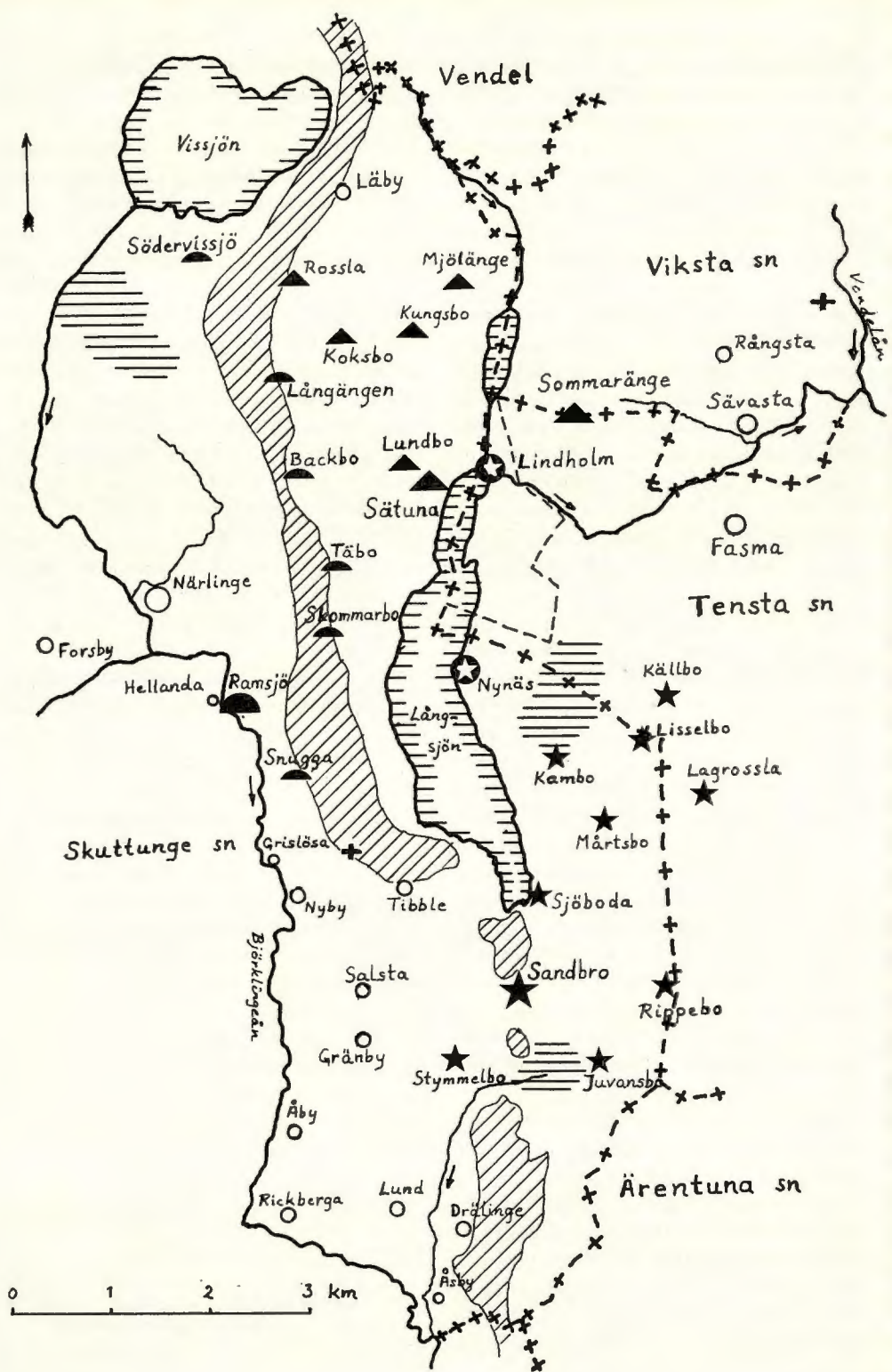
Slättbygden vid Björklingeån, som tillsammans med Skuttungebygden utgör den nordligaste utlöparen av Uppsalaslätten, kännetecknas av ortnamn av genomgående äldre typ, t. ex. Drälinge, Gränby, Salsta, Närlinge, Axlunda, Hammarby, och

rik förekomst av fornlämningar, bl. a. ett 15-tal runstenar enbart i Björklinge.

Den del av socknen som ligger öster om Uppsalaåsen utmärks däremot av mycket skog och flacka, tidigare tämligen sankmarker, särskilt omkring Långsjöns norra del. De flesta bebyggelseenheter i detta område ligger i skogsterräng eller i randzonen mellan skog och öppen terräng. Vid första påseende kan bygden vid Långsjöns norra ände tyckas vara en tämligen isolerad bygd, som ligger perifert i förhållande till slättbygden i socknens södra del, men om man inte betraktar socknen som en helt avgränsad bygd utan i stället studerar den odlade jordens utbredning i hela Norunda härad, blir bilden något annorlunda. Området framstår då som en utlöpare eller fortsättning av en av häradets centralbygder, nämligen den som utgörs av Viksta socken och norra delen av Tensta socken. I detta sammanhang är det intressant att konstatera att Långsjön, som har sitt huvudtillflöde från norr, avvattas österut genom Sävastabäcken, som rinner ut i Vendelån strax söder om Vikstaby. Området har därigenom en naturlig kontakt med Tensta-Viksta-bygden.

I det övriga norra Uppland kan man på de flesta håll konstatera en klar skillnad mellan å ena sidan vid vattendragen centralt liggande, äldre jordbruksbygd med större bebyggelseenheter och ortnamn av äldre typ och å andra sidan perifert liggande, sekundär, främst medeltida, skogsbygd med företrädesvis ensamgårdar och mindre byar och med ortnamn av yngre typ, särskilt namn på -boda. Det förhållandet att det i den här behandlade bygden finns två relativt stora byar med ortnamn av äldre typ (Sommaränge och Sätuna) visar att denna del av Norunda inte skall ses som en relativt sent kolonise-

³ Jag bortser här ifrån den nordvästra delen av socknen, som är en del av den gamla häradssällmanningen och som mest består av myrar och på 1500-talet hyser endast ett fåtal bebyggelseenheter.

rad skogsbygd (beträffande förekomsten av fornlämningar se nedan s. 51 f).

Föreliggande studie har som utgångspunkt den bild av bebyggelsens utbredning och struktur i Björklinge som 1500-talets jordboksserier (1540—1567) ger. Som ovan antytts kan man i denna bild urskilja tre centra inom det sammanhängande frälsejordsområdet: 1. Sandbro, 2. Ramsjö och 3. Sommaränge och Sätuna med intilliggande Lundbo. Ortnamnen är med undantag för Lundbo av äldre, förmedeltida, typ. Byarna ligger i utkanten av den öppna jordbruksbygden, har god åkermark samt dessutom god tillgång till skog och ängsmark.

En genomgång av fornminnesinventeringens uppgifter för Björklinge socken har för dessa byar givit följande resultat: Vid *Ramsjö* finns ett stort antal fornlämningar, dels i gravfält (främst yngre järnålder), dels i form av ett flertal stora gravhögar, som ligger mitt i åkermarken och som av tradition kallats "Kungshögen" (700 m NO om byn) och "Jarlahögarna" (500 m OSO om byn) — enligt Peringskiöld och Hadorph har på toppen av en av dessa högar stått en figursten med ryttare och drakar (U 1055); nära "Kungshögen" står en runsten (U 1056).⁴

Vid själva *Sandbro* finns idag inga gravar, men på åshöjden omkring 600 m S om herrgården finns möjligen två gravar (raå nr 37, 38), den ena en hög (ca 10 m diameter); ytterligare 600 m åt söder står en runsten (U 1057) och på Sandbro gårdsbacke har tidigare stått en runsten (U 1058).

Vid *Sätuna* saknas idag fornlämningar, men föremål, bl. a. svärd av vikingatidstyp, påträffades på 1820- och 1830-talen i ättehögar vid Sätuna gård.⁵ Vid *Mjöl-*

⁴ Det är intressant att se att Ramsjö uppenbarligen fått sitt namn efter en eller flera av dessa gravhögar (1457 i *Ramsøge*, C 7 f 4v, 1540 *Ramshöge*, UH 1540: 2); likadant är förhållandet för Kolje i Ärentuna socken (1369 i *Koløghum*, SkSp 11/9, 1376 i *villa Kulhøghæ*, D 1 s. 13), som också ligger intill ett antal stora, markerade gravhögar (enligt Peringskiöld 2 stora "kungshögar" och 8 "jarlahögar" — se runsten U 1018, jfr Hyenstrand s. 106). För ytterligare exempel på denna ortnamnstyp se Helmfrid s. 64. Figurstenen, som enligt UFT II s. 178 skulle ha funnits ännu på 1840-talet, anses i Sveriges Runinskrifter vara av äldre typ och böra jämföras med Hägebysten.

⁵ Holmberg s. 111. Det finns från norra Uppland flera belägg på att 1800-talets skiftesreformer, särskilt laga skiftet, medfört att många gravar odlats bort, t. ex. i Björklinge i trakten av Nyby-Snugga-Ramsjö (UFT II s. 179) och i Tämnaråns dalgång (Tolfta och Västlands socknar) (UFT I: 5 s. 96, II s. 44).

Karta 2. Sandbro-ättens gods i Norunda härad, Uppland.

Teckenförklaring:

	stenhus
	Sandbrokomplexet
	Sätuna/Sommarängekomplexet
	Ramsjökomplexet
	övriga byar i grannskapet
	Uppsalaåsen
+++	häradsgrens
-+-+	sockengrens
----	nuvarande gräns Björklinge/Tensta Björklinges västgräns i Björklingeån

änge, som ligger inom det senare Sätuna säteris gränser, finns dock ett gravfält om ett 20-tal rundastensättningar (raä nr 251).

Vid *Sommaränge* saknas fornlämningar helt, men byn har en genomsnittlig fosfathalt fullt i klass med övriga äldre byar i Viksta socken.⁶

Av övriga frälsehemman i Björklinge ligger några enstaka i den öppna bygdens byar (Tibble, Nyby, Åby, Närlinge, Forsby), men huvuddelen ligger i skogsbygd och i anslutning till ängsmark — det är denna grupp som här är av primärt intresse. De allra flesta av dessa bebyggelseenheter är ensamgårdar, i det kamerala materialet ofta betecknade som halva hemman eller torp; ortnamnen är av en yngre typ, -boda, som är klart medeltida. Beträffande läget i terrängen kan man urskilja tre grupper: 1. en stor grupp på Sandbros utmark nordost och sydost om byn (till denna grupp hör geografiskt även Källbo och Lagrossla i Tensta socken), 2. en mindre grupp på Sätunas utmark norr om byn, 3. en grupp belägen utefter Uppsalaåsens östra kant i anslutning till den flacka, låglänta ängsmarken som sträcker sig från Långsjöns västra strand norrut⁷ — till denna grupp bör även räknas Södervissjö på västra sidan av åsen.

Bebyggelseförhållandena visar sådana särdrag, att det redan nu finns möjlighet att uppställa vissa teser. Dessa är:

- a) frälsegårdarna i Björklinge är ett sammanhängande godskomplex, som tidigare under medeltiden är i *en* frälse-släkts ägo, men som under senmedeltiden delas upp på olika släktgrenar;
- b) detta samlade godskomplex består egentligen av tre mindre komplex.

Den fortsatta undersökningen skall visa att:

Släkten ifråga är den uppländska 1300-talsätten som har brukat kallas ”spets från vänster” eller ”Styrbjörnssonernas ätt”, och vars främsta medlemmar är Styrbjörn Torstensson, Torsten Styrbjörnsson, Gre-

gers Styrbjörnsson, Magnus Gregersson och Johan Gregersson; släkten bör hädanefter kallas ”Sandbro-ätten”;

Två av släktens mest framträdande medlemmar har vid mitten av 1300-talet byggt stenhus vid Långsjöns strand.

Teserna a) och b) stöds redan av den geografiskt sammanhållna belägenheten samt av det faktum att någon annan jordnatur än frälse inte finns representerad i det behandlade området. Det medeltida källmaterialet stöder, som skall visas nedan, tesen b), genom att det klart framgår att de längs åsen liggande enheterna (Skommarbo, Täbo, Backbo, Långängen och Södervissjö) tillsammans med Snugga hör ihop med Ramsjö och att de intill Sandbro liggande enheterna hör ihop med Sandbro — tidigare belägg för enheterna under Sätuna saknas.

För det genealogiska resonemanget är det en viktig förutsättning att man känner ägarna till frälsejorden på 1500-talet. För flera av frälsegodsen i häradet är dessa inte kända förrän på 1560-talet, men för just Björklinge socken finns i en av de första fodringlängderna (Upplands handlingar 1540: 2) antecknat i marginalen vilka frälsemän (eller -kvinnor) som äger de olika gårdarna (se tabell 1).

Ägarna till dessa gårdar, eller snarare de frälsemän och -kvinnor som i praktiken uppbar avraden, är Lars Turesson (Tre rosor), Karl Eriksson (Gyllenstierna), Anna Bengtsdotter (Sparre av Hjulsta och Ängsö) och Hillevi Knutsdotter (Sparre av Hjulsta och Ängsö).⁸ En jämförelse mellan tabell 1 och karta 2 visar att två av de ovan berörda mindre godskomplexen —

⁶ Uppland 1948 s. 46 f.

⁷ Holmberg s. 110, som stöder sig på en karta från 1695. Området är idag helt uppodlat och EK 1862 redovisar endast en mindre bit i områdets norra del som ängsmark.

⁸ Jag bortser tillsvidare från det närliggande Sommaränge (i Tensta och Viksta socknar), som består av åtta gårdar ägda av andra än de här berörda personerna.

Tabell 1: Frälseandbor i Björklinge socken 1540 (enligt UH 1540: 2)

Lars Turesson (Tre rosor)		Karl Eriksson (Gyllenstierna)		Hillevi Knutsdotter (Sparre)	
Ramsjö	4	Sätuna	2	Rossla	2
Snugga	1	Lundbo	2	Lundbo	2
Skommarbo	2	Mjölänge	1	Sätuna	1
Långängen	1	Kungsbo	$\frac{1}{2}$	Juvansbo	2
Täbo	$\frac{1}{2}$	Forsby	$\frac{1}{2}$		
Kambo	$\frac{1}{2}$				
Lisselbo	$\frac{1}{2}$				
Mårtsbo	2	<i>Anna Bengtsdotter (Sparre)</i>		<i>okänd ägare</i>	
Tibble	1	<i>Sandbro</i>	3	Nyby	1
Södervissjö	1	Nyby	1	Närlinge	1
Backbo	1	Åmyra	1	Lagmansbo	$\frac{1}{2}$
Rippebo	$\frac{1}{2}$	Åby	1		
Koksbo	$\frac{1}{2}$	Sätuna	1		
Stymmelbo	2				
Grislösa(?)	$\frac{1}{2}$				

de med Sandbro respektive Sätuna som huvudorter — är splittrade på flera jordägare. Sandbro finns hos Anna, men de tillhörande mindre enheterna finns huvudsakligen hos Lars. Sätuna, som 1540 tillsammans med det närliggande Lundbo bör ses som en by om åtta gårdar,⁹ är delat mellan Hillevi, Anna och Karl, som också har två av de mindre enheterna, medan Lars har en av de minsta enheterna. Redan denna splittrade ägobild, t. ex. att samma person innehar en mindre del av vardera godscomplexet, tyder på att personerna ifråga är släkt med varandra och att åtminstone de s. k. Sandbro- och Sätunakomplexen tidigare utgjort ett sammanhängande godscomplex i en ägares hand. Uppdelningen måste rimligen vara resultatet av flera arvskiften. För att utreda frågorna hur 1540-talets jordägare är släkt med varandra och därmed hur godsen hänger ihop och hur det stora komplexet kommit att delas upp, måste godsen följas bakåt i tiden.

Beträffande släktskapen kan genast konstateras att Hillevi Knutsdotter är brorsdotter till Anna Bengtsdotter och att Lars Turesson är gift med Karl Erikssons syster Kristina, som tidigare varit gift med Hillevis far Knut Bengtsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö).¹⁰

För att bättre kunna spåra arvsänggen

och således knyta godscomplexet till en viss 1300-talssläkt, är det lämpligt att undersöka vart och ett av de tre mindre godscomplexen, hädanefter kallade Sandbro-, Ramsjö- respektive Sätuna/Sommaränge-komplexet.

1. Större delen av *Sandbrokomplexet* tas in i arvskiftet 1571 av allt godset efter Anna Bengtsdotter (död 1561), Hillevi Knutsdotter (död 1547—48), hennes man Arvid (Joakimsson) Trolle (död 1549) och Kristina Eriksdotter (Gyllenstierna) (död 1560). I skiftet, som står mellan Arvid Trolles och Hillevis döttrar Anna, Beata och Elsa, kommer på Beatas del själva Sandbro (nu som sätesgård) från Anna Bengtsdotter, Juvansbo från Hillevi, en gård i Tibble och övriga enheter under Sandbro (utom Kambo) från Kristina Eriksdotter (1540 Lars Turesson).¹¹ Släktsambanden framgår av ÄSF s. 196 och nedanstående släkttabell.

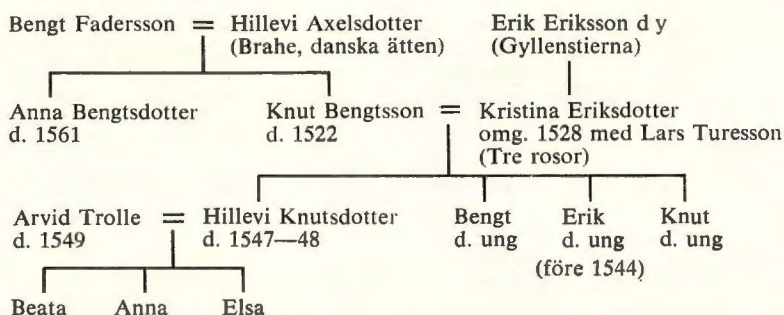
Det är tydligt att Sandbrokomplexet kommer från Bengt Fadersson och Hillevi

⁹ Lundbos läge framgår inte helt klart av moderna kartor, med det torde ha legat vid Sätuna ladugård (jfr EK och Holmberg s. 110).

¹⁰ ÄSF s. 196, DMS 1: 4 s. 70 och 126, Elgenstierna III s. 357.

¹¹ Pergamentsbrev 28/5 1571 i Stora Kopparbergs Bergslags AB arkiv, fotostatkopier RA.

Släkttabell 1
Sparre av Hjulsta och Ängsö

Axelsdotter. Hillevi Knutsdotters arvedel efter Knut Bengtsson framgår av hennes jordebok 1537,¹² som redovisar två gårdar i Juvansbo. Hennes bröder dog unga¹³ — möjligen har Erik levt ännu 1540 — varför det är troligt att modern Kristina Eriksdotter och hennes andre man Lars Turesson förvaltat deras arvedel i början av 1540-talet. Efter den siste broderns död bör emellertid arvsrätten ha övergått till Hillevi och hennes döttrar. Att Kristina nämns i arvskiftet 1571 beror på att en del av hennes egna fäderneärvda gods också skiftas (se nedan Ramsjökomplexet).

Sandbrokomplexets omfattning under medeltiden framgår endast vid ett tillfälle, nämligen i arvskiftet 1432 efter Elin Bengtsdotter (Aspenäs-ätten), änka efter Ragvald Filipsson (Lindö-ätten). I skiftet delas Sandbro, som vid detta tillfälle brukas av fyra landbor, så att sonen Olof Ragvaldsson som sin ena systerdel får halva Sandbro med Källbo och det oidentifierade "Helsingabodha", jord i Tibble och det närliggande "Stenbolandh", Enevads kvarn (Ärentuna sn) samt hennes "ägotlotter" i Fasma (Tensta sn). Dottern Märtas systerdel tillfaller hennes och Gilkin Håkanssons (hjorthorn) barn men överlämnas till barnens morbror och förmyndare Olof Ragvaldsson; systerdelen omfattar halva Sandbro med Stymmelbo,

Juvansbo, Mårtsbo, Kambo, Lisselbo, Lagrossla (Tensta sn), Rippebo och Sjöboda samt små jordstycken i Lund (Björklings sn) och Holvarbo (Vendels sn). De övriga systerdelarna innehåller Elins fäderneärvda gods, främst i Östergötland.¹⁴ Sandbrokomplexet har således innehafts intakt av Elin Bengtsdotter och dess omfattning överensstämmer med den ovan på geografiska grunder antagna. Brevet visar också att till godset har hört jord i den närliggande byn Tibble, som på 1540-talet förutom ett frälsehemman (jfr tabell 1) bestod av två skattehemman och två kyrkoemman. Elin ägde även en okänd mängd jord i Fasma (nordost om Sandbrokomplexet).

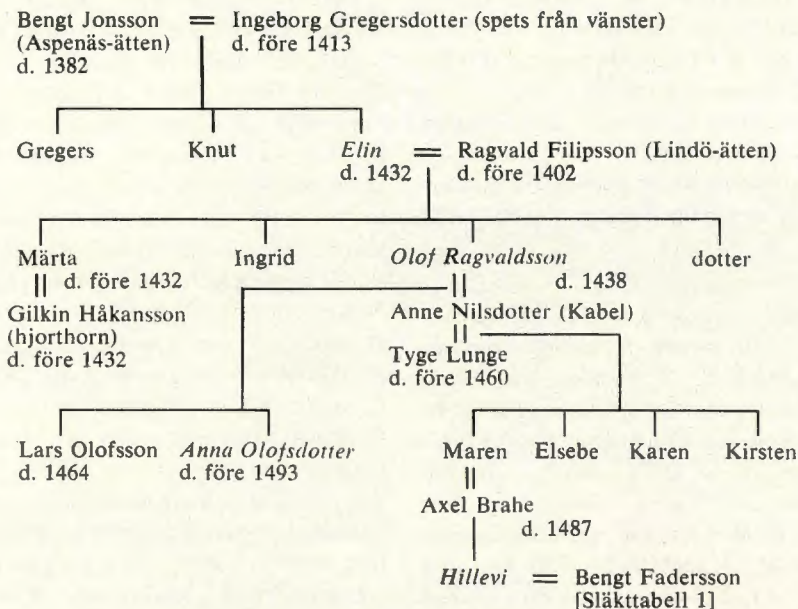
Innan tråden dras längre bakåt i tiden kan det vara skäl att något behandla frågan hur detta gods kommit från Olof Ragvaldsson (Lindö-ätten) och hans systerbarn till Bengt Fadersson, som innehade hela komplexet i slutet av 1400-talet (han

¹² Engsö-arkivet, manuskriptsamlingen I: 12, Krigsarkivet.

¹³ ÅSF s. 196.

¹⁴ Pergamentsbrev 13/6 1432 i Skoklostersamlingen, RA; jfr DMS 1: 4 s. 157 "Holuidhabodha". Arvet delades i fem systerdelar, varav Olof Ragvaldsson som Elins ende son erhöill två delar; de övriga delarna tillföll hans syster Märtas och Gilkin Håkanssons barn, dottern Ingridis son Gregers Bengtsson (Folkungaättens oäkta gren) samt Jesper Görtz på sin dotters vägnar, vilken var fru Elins dotterdotterdotter.

Släkttabell 2

dog i slutet av 1490-talet). Hans Gillingstam har visat att Olofs dotter Anna (död före 1493) ärvdes av sina halvsystrar, döttrar till den danske riddaren Tyge Lunge, eller deras barn.¹⁵ Ett av dessa barn var Hillevi Axelsdotter (Brahe); till henne överlät Anna 1482 Aspenäskomplexet i Östervåla och Tierp, som hon fått i morgongåva av sin förste man.¹⁶ Anna var vidare arvinge till sin bror Lars Olofsson (död 1464)¹⁷ och hon har därför ärvt den del av Sandbrokomplexet som Lars troligen fått efter fadern Olof Ragvaldsson.¹⁸ Sandbrokomplexet har således i sin helhet gått till Bengt Faderssons hustru Hillevi Axelsdotter, den enda av Anna Olofsdotters arvingar som hade uppsvensk anknytning.¹⁹

För att åter gå bakåt i tiden, är det tydligt att Elin Bengtsdotter ärvt Sandbro efter sin mor Ingeborg Gregersdotter (spets från vänster), ty Ingeborgs bror Magnus ägde det 1370, då han pantsatte bl. a. själva Sandbro till Bo Jonsson (Grip).²⁰ Följande år skrev dock Magnus Gregers-

sons hustru sitt testamente på sin gård Sandbro,²¹ men då Magnus dog (troligen i början av 1390-talet) utan känd avkomma och dessutom ärvde sin hustru,²² måste hans gods, däribland Sandbro, ha skiftats mellan hans syskon Ingeborg, Helena och Johan.²³ Det ovan behandlade arvskiftesbrevet 1432 visar, att Sandbro-

¹⁵ PHT 1947 s. 34, 1953 s. 50—53.

¹⁶ DMS 1: 4 s. 126.

¹⁷ PHT 1953 s. 50.

¹⁸ Att Lars fått Enevads kvarn framgår av RAP 18/6 1457; kvarnen har troligen legat där Björklingeån bryter igenom Uppsalaåsen — namnet finns som ägonamn på EK 1 : 10 000 vid Lövstalöt i Bälunge sn.

¹⁹ Att 1432 års uppdelning av Sandbro inte ägt bestånd, måste betyda att Olof Ragvaldsson behållit sina systerbarns arvedel, förmodligen därför att de dött unga.

²⁰ UUBp 15/2 1370. Av de 1432 redovisade mindre enheterna under Sandbro är endast Källbo omnämnt under 1300-talet.

²¹ DS X 72, 2/8 1371, "apud mansionem meam Sambro".

²² SD 864 och 950.

²³ Detta gäller de under Sandbro lydande enheterna, men som skall visas nedan (s. 76) är det troligt att själva huvudgården gått via Bo Jonsson direkt till Elin Bengtsdotter.

komplexet i sin helhet gått till Ingeborg, medan annat gods som tillhörde Magnus kan visas ha gått till Helena (Gryttby, Vendels sn) och Johan (Bräcksta och Gisselby, Dannemora sn).²⁴

Före Magnus Gregersson kan Sandbro beläggas som sätesgård för hans farfar Styrbjörn Torstensson (spets från vänster) 1310, och farfarsfar Torsten "de Sambro" 1296.²⁵

2. *Ramsjökomplexet* kan tack vare en serie brev och medeltida jordeboknotiser följas tillbaka till 1450-talet. Att godset 1540 egentligen tillhör Lars Turessons hustru, Kristina Eriksdotter (Gyllenstierna), framgår av ett av arvskiftesbrev från år 1500 efter kung Karl Knutssons (Bonde) döttrar Kristina och Magdalena, då Kristina Eriksdotters far Erik Eriksson d. y. på sin lott får Ramsjö (4 gårdar) med det närliggande Hellanda (nu i Skuttunge sn) samt enheterna Snugga, "Hedhen" (2 gårdar, troligen det som senare kallas Skommarbo, vilket ligger uppe på heden, dvs. Uppsalaåsen), Täbo (torp), Backbo, Långängen och det oidentifierade "Swdherstabode".²⁶ I samma skifte får Sigrid Eskildsdotters (Banér) barn med avlidne Nils Eriksson (Gyllenstierna) ett torp i Södervissjö.²⁷ Godset kommer från Magdalena Karlsdotter (Bonde), som i sin tur ärvt den större delen av komplexet efter sin mor Katarina Karlsdotter (Gumsehuvud).²⁸ Den mindre delen ägdes före 1486 av Magdalenas morbror Gustav Karlsson (Gumsehuvud) och ärvdes av henne, eftersom han dog barnlös.²⁹ Katarinas del av Ramsjökomplexet redovisas med samma omfattning (Skommarbo motsvaras här av "Blagxsbodum") i den s. k. Karl Knutssons jordebok 1457.³⁰

Ramsjökomplexet har alltså från 1450-talet till 1486 varit uppdelat på Karl Ormssons (Gumsehuvud) båda barn, Katarina och Gustav, på så sätt att de vardera hade del i huvudbyn Ramsjö och i de små underliggande gårdarna och torpen

på det som måste vara Ramsjös utmark.³¹

Före 1457 finns inget källmaterial som belyser Ramsjö, varför det fortsatta resonemanget endast kan bygga på indicier. För det första måste det betraktas som osannolikt att syskonen "Gumsehuvud" (Gustav och Katarina) skulle ha ärvt Ramsjögodset efter sin far Karl Ormsson, ty hans förfäder var liksom han själv knutna till Västergötland.³² Godset bör i stället komma från modern Märta Gregersdotters släkt, i vilket fall flera arvsvägar är tänkbara. Godset skulle möjligen kunna ha kommit från hennes mor Katarina Erengislesdotter (Hammersta-ätten), vars föräldrar hade anknytning till Mälardalsskapen, men där främst till Södermanland; dessutom hade Katarinas andre man Gustav Leksson (kvadrerad sköld), som hon tagit arv efter, jord i Uppland och Västmanland.³³ Beträffande Märtas fädernesläkt kan genast konstateras att det är ytterst osannolikt att godset skulle ha kommit från Aspenäs-ätten, som var knuten främst till Östergötland och Småland.³⁴

²⁴ DMS 1: 4 s. 155; Birgitta Magnusdotter (Porse) var dotter till Helena Gregersdotter. Gisselby ägdes 1426 av Johan Gregerssons dotter Kristina (RAp 2/7) och tillföll tillsammans med Bräcksta 1475 hennes dotterson Bengt Fadersson (Sparre av Hjulsta och Ängsö) (UUBP u. d.).

²⁵ DS 1661 resp. 1154.

²⁶ RAp 25/1 1500.

²⁷ DN XVI: 333.

²⁸ C 8 f 6v. Delen omfattar 3 gårdar i Ramsjö, Hellanda, Snugga, de två gårdarna 'på heden', Backbo och Södervissjö.

²⁹ C 39 f. 2; ASF s. 64. Delen omfattar 2 gårdar i Ramsjö och de 3 torpen Täbo, Långängen och "Swdherstabodha".

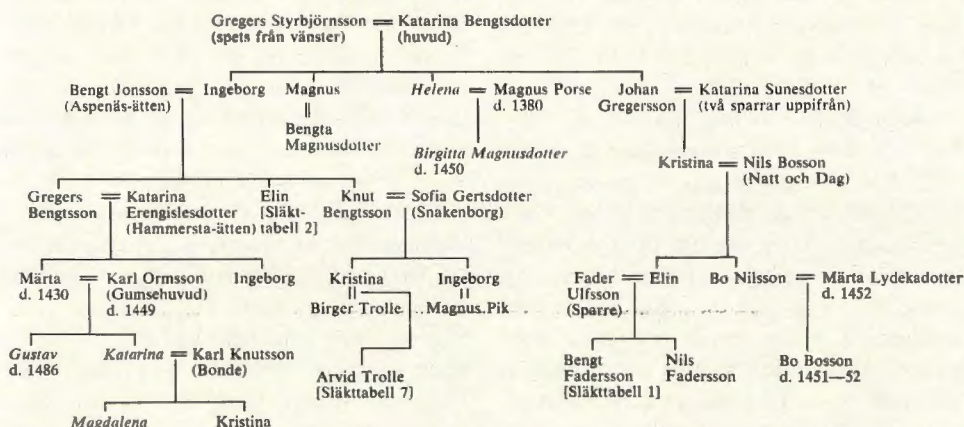
³⁰ C 7 f. 4v, 6.

³¹ Ramsjös bygräns i nordost framgår inte av äldre kartor, eftersom enheterna Skommarbo, Täbo, Backbo och Långängen lades till Sätuna i samband med säteribildning. Enligt EK har Ramsjö tämligen litet skog och ängsmark jämfört med t. ex. grannbyn Närlinge, vars utmark sträcker sig upp mot häradsallmänningen.

³² ASF s. 62 f.

³³ PHT 1956 s. 138 f.

³⁴ ASF s. 11 ff.

Återstår således möjligheten att Ramsjö kommer från Märta Gregersdotters farmor, den i samband med Sandbro omnämnda Ingeborg Gregersdotter (spets från vänster), eller hennes syskon. Det mest sannolika är att syskonen "Gumsehuvud" ärvt Ramsjökomplexet direkt från *Birgitta Magnusdotter (Porse)*, som var systerdotter till Ingeborg Gregersdotter och som dog först 1450. Som K. H. Karlsson har visat ärvdes Birgitta Magnusdotter av sin mors släktingar, dvs. avkomlingarna till Gregers' barn Ingeborg och Johan.³⁵ (Släktsambanden framgår av släkttabell 3.)

Sålunda har en tredjedel av Birgitta Magnusdotters stora gods innehav tillfallit avkomlingarna till Ingeborg Gregersdotter, men arvskaftsbrev för denna del är inte bevarade. Däremot är de gods som tillföll Johan Gregerssons avkomlingar delvis kända och de tycks vara Birgittas fäderne eller komma från hennes båda män.³⁶ Då hennes moderneärvda gods Fällnäs på Södertörn tillföll Ingeborgs sondotter Kristina Knutsdotter (Aspenäs-ätten), Birger Trolles hustru, torde man våga anta att huvuddelen av Birgittas modernegods ärvts av Ingeborg Gregersdotters avkomlingar.³⁷

Ett exempel på att gods gått från Birgitta till Gustav Karlsson (Gumsehuvud) ges i fallet Gryttby i Vendels socken.³⁸ I denna by ägde Birgitta jord, vilket framgår av att hon 1420 bytte mindre jordstycken med en bonde i byn (byn bestod på 1500-talet, förutom av frälse- och prebendjord, av fyra mindre skattehemman). Birgittas jordegendom i Gryttby torde vara de 12 öresland som hennes morbror Magnus Gregersson förvärvat 1361 från sin frände Anders Erengislesson (båt), vilken troligen inte löst in panten (han var död före 1365 då hustrun hade gift om sig³⁹); Magnus Gregersson hade inga bröstarvingar utan ärvdes av sina syskon (se nedan s. 75). Av frälsejorden i Gryttby återfinns efter 1450 en mindre del (troligen 4 öresland) hos Gustav Karlsson (Gumsehuvud), en större del hos Märta Lydekadotter (Stralendorp), som donerade

³⁵ PHT 1909 s. 86 ff., PHT 1947 s. 25. Se även ingående utredning om Birgitta Magnusdotter och arvet efter henne i Gillingstam, särskilt s. 96—100. Att Gustav Karlsson ärvt jord efter Birgitta, framgår även av en tillfogad notis i C 39 f. 2.

³⁶ Gillingstam s. 83 ff., 90 f., 98.

³⁷ Gillingstam s. 100.

³⁸ För det följande hänvisas generellt till DMS 1: 4 s. 155 f.

³⁹ DMS 1: 4 s. 85.

den till Uppsala domkyrka 1452 — Märta är en av de personer som man vet fått gods efter Birgitta Magnusdotter, i hennes fall genom bakarv från sonen Bo Bosson (Natt och Dag).⁴⁰

Enligt denna tolkning har således jorden i Gryttby varit på en hand ända till 1450 och först då delats, så att en större del tillfallit en avkomling till Johan Gregersson och en mindre del tillfallit en avkomling till Ingeborg Gregersdotter. Jag föreställer mig att Ramsjögodset på samma sätt hållits intakt och först efter Birgitta Magnusdotters död delats mellan två arvingar — de båda syskonen ”Gumsehuvud”. Det är möjligt att detta kan förklara varför Ramsjö inte dyker upp tidigare i källmaterialet.

3. Det s. k. *Sätuna/Sommarängekomplexet* består som inledningsvis berörts av två större byar, vilkas storlek är känd endast genom antalet gårdar,⁴¹ nämligen åtta gårdar vardera (jfr s. 53). Byarna har här sammanförts främst av geografiska skäl, men då Sommaränges jordägare under 1500-talet är andra än Sätunas, är det nödvändigt att för det genealogiska resonemanget skilja byarna åt.

Till *Sätuna* hör ett mindre antal små enheter på utmarken. Av tabell 1 framgår att godset är delat på två ungefär lika stora delar, så att Karl Eriksson har fyra gårdar i huvudbyn (Sätuna och Lundbo) och enheterna Mjölänge och Kungsbo, medan resten (fyra gårdar i huvudbyn och enheterna Koksbo och Rossla) ägs av avkomlingarna till Bengt Fadersson (Sparre av Hjulsta och Ängsö) (se släkttabell 1). Av den senare delen kan en gård i Sätuna (’längst ifrån sjön’) och Koksbo samt dessutom Grislösa och en gård i Nyby spåras tillbaka till 1475, då Bengt Fadersson fick bl. a. dessa gårdar i arvskifte efter sin mor Elin Nilsdotter (Natt och Dag).⁴² Tack vare att vi vet att Elins morfars bror Magnus Gregersson (spets från vänster) ägde minst 6 öresland och 2 örtugland (= en

medelstor gård) i Sätuna,⁴³ kan vi knyta detta gods till Gregers Styrbjörnssons barn. Vid det ovannämnda skiftet 1475 levde en syster till Bengt,⁴⁴ men hon är inte känd för övrigt och torde ha dött ung;⁴⁵ hennes arvedel torde ha omfattat resten av den del som senare finns hos Bengt Faderssons avkomlingar.

Karl Erikssons (Gyllenstierna) del av Sätunagodset är svårare att spåra. En del av detta gods återfinns nämligen i Staffan Ulfssons (Ulv) testamente 1478 (’ett gods’ Sätuna, Mjölänge och Fasma).⁴⁶ Staffan hade inga bröstarvingar utan ärvdes av arvingarna till hans faders systrar och halv-systrar. En av dessa arvingar var Karl Bengtsson (Vinstorpa-ätten) och det är genom honom det berörda godset kommit till Karl Eriksson (Gyllenstierna), vars mor var Anna Karlsdotter på Vinstorp (se släkttabell 5).⁴⁷ Staffan Ulfssons del av Sätunagodset kommer med största sannolikhet från hans styvmor Sigrid Nilsdotter (Natt och Dag), troligen som arv efter hans halvbror Jon Ulfsson (Ulv), vilken tycks ha dött ung.⁴⁸ Då Sigrid var syster till den ovan behandlade Elin Nilsdotter, bör sammanhanget kunna tolkas så att Sätunakomplexet delats på olika arvslotter efter Nils Bossons (Natt och Dag) död. Uppdelningen av Sätunagodset, som är gjord på samma sätt som har konstaterats för Ramsjögodset på 1450-talet, pekar i

⁴⁰ PHT 1909 s. 89. Den donerade delen omfattade på 1540-talet 8 öresland.

⁴¹ Jordetal för frälsejord anges inte i kronans jordeböcker från 1500-talet.

⁴² UUBp 1475 u. d.

⁴³ UUBp 15/2 1370.

⁴⁴ Pergamentsbrev 1475 u. d. i Engsäarkivet, Krigsarkivet.

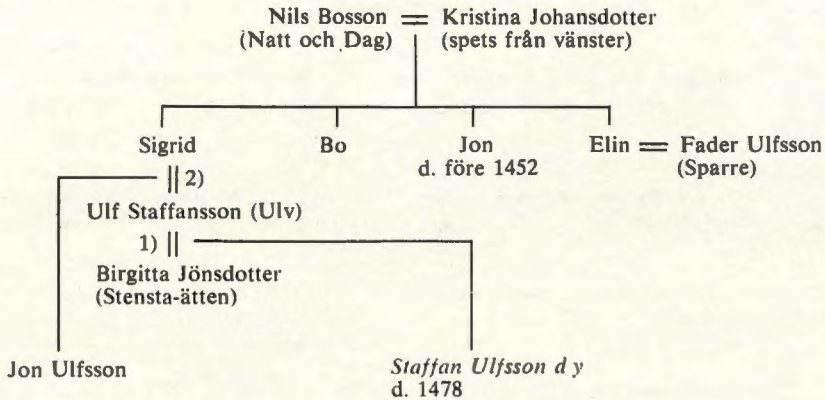
⁴⁵ ÄSF s. 194.

⁴⁶ RAP 26/6 1478.

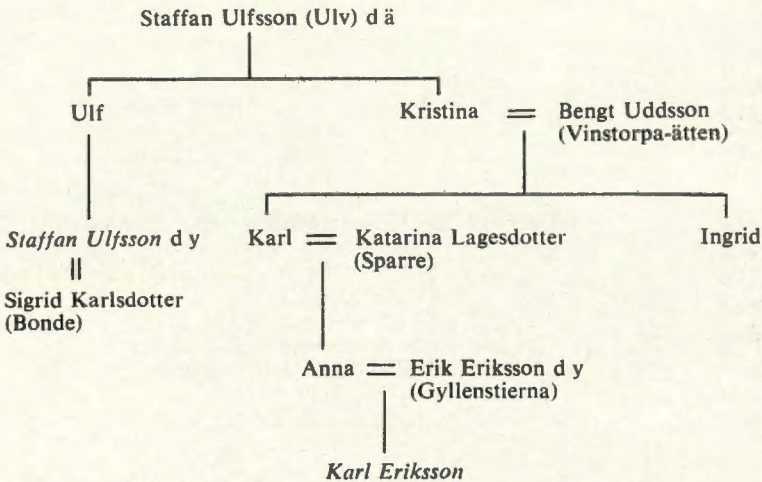
⁴⁷ Wrangel s. 98 ff., ÄSF s. 105. Att denna del av Sätunagodset egentligen tillhörde Anna Karlsdotter framgår av en förteckning över hennes gods från 1550-talet (FoR 10; delen omfattar 2 gårdar i Sätuna, 3 gårdar i Lundbo, Mjölänge, Kungsbo och en kvarn i Lund).

⁴⁸ Elgenstierna V s. 387, Gilllingstam s. 330, Wrangel s. 98; jfr MELL Ärvdabalken VIII.

Släkttabell 4

Släkttabell 5

sig på att godset tidigare varit i sin helhet på en hand.

De åtta gårdarna i *Sommaränge*⁴⁹ har 1567 följande jordägare: Isak Nilsson (Banér) 4 gårdar, Nils Ryning och Måns Ivarsson (Lillieörn) 2 gårdar vardera.⁵⁰ Källmaterialet är ovanligt rikt och byn kan utan svårighet knytas till Gregers Styrbjörnsson och hans barn. Även här ägde Magnus Gregersson jord, minst 14 öresland.⁴³ Isak Nilssons del av byn, som

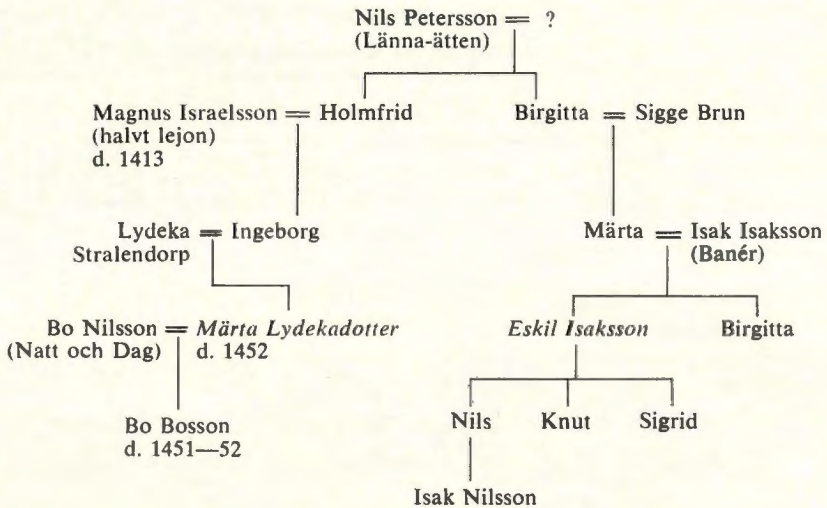
enligt jordebok 1539/49 är 4(?) markland och 2 öresland,⁵¹ är säkert den del som hans farfar Eskil Isaksson 1452 ärvde ef-

⁴⁹ Byn redovisas från 1540 i jordeböckerna delad mellan Tensta och Viksta socknar, så att var och en av de tre jordägarna har lika mycket jord i vardera socknen. Under medeltiden omnämns Sommaränge som liggande i Viksta socken.

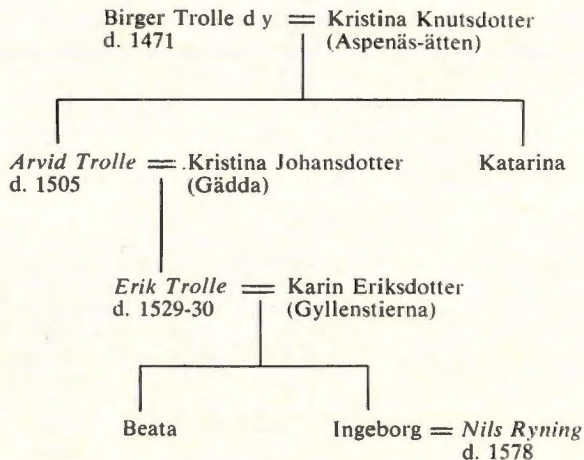
⁵⁰ Upplands handlingar 1567: 25.

⁵¹ Isak Nilssons jordebok 1539/1549 i Gimo bruks arkiv.

Släkttabell 6

Släkttabell 7

ter Märta Lydekadotter (Stralendorp) genom sin släktskap med henne på möder-net.⁵² Märta måste ha fått godset i arv efter sin son Bo Bosson (Natt och Dag) (jfr ovan beträffande Gryttby, Vendels sn) och det torde därför ursprungligen ha kommit från Johan Gregersson (spets från vänster) (se släkttabell 4).

Nils Rynings del av byn kommer från hans hustrus farfar Arvid Trolle, som

1490/91 överlät två gårdar om tillsammans 11 öresland till sin son Erik Trolle.⁵³ Som ovan visats hörde Arvid Trolle till Ingeborg Gregersdotters avkomlingar, varför det är rimligt att anta att denna del kommer från henne eller, via Birgitta Magnusdotter (Porse), från Ingeborgs syster Helena.

⁵² RAp 1452 u. d.; PHT 1909 s. 89 ff.

⁵³ HH 31 s. 243 ff.

Måns Ivarssons del måste vara densamma som Kort Rogge donerade till Uppsala domkyrka 1496 efter att ha förvärvat jorden från en Kristina Nilsson, som i sin tur köpt den 1481 av en i övrigt okänd Ingrid Dyringsdotter.⁵⁴ Denna del kan inte spåras längre bakåt i tiden, men det är intressant att se att den är lika stor, 11 öresland, som Trolles del. Detta tyder bestämt på en halvering av en del på två markland och 6 öresland i ett skifte före 1481. Det mest sannolika är att denna större del skiftats i det ovan berörda arvs-skiftet efter Birgitta Magnusdotter (Porse). Ingrid Dyringsdotter torde då vara släkt med någon av Eskil Isakssons medarvingar efter Märta Lydekadotter (Stralendorp).⁵⁵

Den kombinerade gods- och släktundersökningen har visat att de tre godskomplexen i Björklinge har tillhört Gregers Styrbjörnssons barn, Magnus, Helena, Ingeborg och Johan. Sandbrokomplexet, som tillhört hennes farfar, innehades av Ingeborg Gregersdotter. Sätuna/Sommarängekomplexet har uppenbarligen delats upp på syskonen, sannolikt efter moderns död — en större del kan hänföras till Johan Gregersson och mindre delar till Helena och Ingeborg; brodern Magnus hade inga bröstarvingar, varför hans arvedel skiftats mellan syskonen. Ramsjökomplexet, slutligen, torde ha innehafts av Helena Gregersdotter.

Det samlade godset har således under 1300-talets senare del innehafts av en familj, men som nedan skall visas disponerade Gregers Styrbjörnsson själv inte hela detta komplex. Innan släktlinjen dras upp, är det lämpligt att presentera de lämningar i fält som underbygger bilden av ett sammanhängande godskomplex i en släkts ägo.

De medeltida stenhusen

I den inventering av rikets fornminnen som företogs under 1600-talets senare

hälfte finns i de redogörelser som författats av kyrkoherdarna bl. a. dessa uppgifter: under Tensta sn (1677) — 'I Sommaränge by (...) är en hög Mur omkring 9 alnar däruti tecken synes till många våningar och källare'; under Viksta sn (1677) — 'Yttermera är ock till finnandes en gammal mur vid Sommaränge belägen; vilken säges hava varit ett litet stenhus, som en jungfru skulle hava låtit uppbygga, ...';⁵⁶ under Björklinge sn (1667) — 'På Ny-näsängen är en efterliknelse, att där haver stått hus eller en gård efter källare synes ännu med stenar ommurat, uti jorden, men ingen vet att säga eller berätta vem där bott haver. — Uti Sätuna djurgård finnes i lika måtto sådana monumenter'.⁵⁷

Dessa notiser skall jämföras med den moderna fornminnesinventeringens uppgifter. Här finner man detaljerade uppgifter om lämningar i form av grundmurar, husgrunder, terrasser, rasmassor, tegelrester m. m., vilka vid inventeringen förmodats vara av medeltida ursprung. Jämförelsen visar att det rör sig om två anläggningar — notiserna om Sommaränge avser samma plats (byn var delad mellan Tensta och Viksta, och sockengränsen var ännu på 1860-talet oklar).

1. Den största anläggningen ligger alldeles intill Långsjöns nordspets mellan sjöns huvudtillflöde från norr och dess avlopp åt öster — platsen kallas "Gråmuren" (EK 1: 10 000 12 H, 2 j) enligt beskrivning över socknens fornminnen från 1877.⁵⁸ Enligt fornminnesinventeringen (raä nr 290) finns på ett område av ungefär 80×80 m ruinen av ett stenhus (18×8 m) delat i tre rum, samt på norra, östra och södra sidorna härav flera mindre husgrunder och förhöjningar av varierande storlek, de flesta mindre än 8×5 m. Vid besök på platsen kunde jag konstatera att

⁵⁴ RAp 7/9 och 13/12 1496, 28/12 1481.

⁵⁵ PHT 1909 s. 89 f., PHT 1947 s. 25 ff.

⁵⁶ Rannsakt s. 21 och 23.

⁵⁷ Rannsakt s. 20; UFT II s. 175.

⁵⁸ UFT II s. 180.

ruinen ligger på en markerad klippa, som åt väster stupar brant mot sjön. Marken runt omkring denna "holme" ligger mycket lågt — det framgår av äldre kartor att den var ängsmark (enligt geologiska kartan "mosstorv och torvdy"). — Platsen ligger idag i Björklinge socken, men enligt EK 1862 gick den gamla sockengränsen i ån från norr och mitt i sjön till i höjd med Nynäs. Dock hörde de vidsträckta låga ängsmarkerna söder om stenhusruinen till Sätuna, och det är detta som avses med "Sätuna djurgård".

Tar man hänsyn till att Långsjön efter medeltiden har sänkts (ovisst hur mycket), får man ett läge för anläggningen som överensstämmer med det för de medeltida stenhusen vanliga. Huset har legat på en lättförsvarad plats vid sidan av den odlade bygden, där man har kunnat utnyttja vattnet som skydd mot angrepp. Tydliga exempel på medeltida stenhus i sådant läge i Uppland är Aspås vid Tämnnaren (stenhuset omnämnt 1357), Örby vid Vendelsjön, Salsta på en udde i en nu utdikad sjö vid Vattholmaån och Lindholmen (Orkesta sn) på en hög holme mellan Storsjön och Lillsjön. Det är alltså uppenbart att vi har att göra med en medeltida anläggning. Då den ligger mitt i det ovan beskrivna frälsegodskomplexet, är det naturligt att söka byggherren bland den s. k. Sandbro-ättens (spets från vänster) medlemmar under 1300-talet.

De allra flesta kända stenhusen av denna karaktär har under kortare eller längre tid fungerat som sätesgårdar för stormän, i allmänhet riddare och riksrådsmedlemmar. De ligger också i omedelbar anslutning till större, sammanhängande godskomplex, som utgjorde den ekonomiska grundvalen, ett slags underhållsråden, för dessa rimligen kostsamma byggnader för såväl bostads- som skyddsändamål.

Hur kan man då knyta detta stenhus till den nämnda slakten? Som ofta visat sig, ger det äldre kartmaterialet ovärderliga

uppgifter. I Geometriska jordeboken A 16 s. 133 är på kartan över Sommaränge 1687 antecknat på just denna plats 'Gammal stenmur' samt namnet "Lindholm".⁵⁹

Detta ger den sista pusselbiten. Under mitt tidigare arbete med Sandbro-ätten har jag misstänkt att det i litteraturen anförda tidigaste belägget för Lindholmen i Orkesta inte rör denna gård. Belägget gäller nämligen den ovan flera gånger nämnde Magnus Gregersson (spets från vänster), som 1365 skriver sig "aff Lindholmenum",⁶⁰ och det går inte att etablera släktskap mellan honom och på 1400-talet kända ägare till Lindholmen i Orkesta.⁶¹ Magnus Gregersson skrev sig redan 1360 "in Lindholm",⁶² och vi har ovan sett att han ägde jord i Sandbro, Sätuna, Sommaränge, Källbo och Fasma (närmaste by öster om Lindholm i Tensta socken).⁶³ Eftersom riddaren *Nils Bosson* (Natt och Dag) också skriver sig till Lindholm 1419⁶⁴ och han dessutom är härads hövding i Norunda på 1420-talet,⁶⁵ är det troligt att hans svärfar Johan Gregersson (spets från vänster) innehaft Lindholm (se släkttabell 3 och nedan s. 75 f).

Innan vi övergår till anläggning nr 2 skall först i korthet redovisas resultatet av fältstudier vid Lindholm våren 1978.

De i fornminnesinventeringen angivna måtten för stenhusets grundplan stämmer inte med den uppmätning av ruinen som jag med hjälp av fil kand Henrik Klackenborg gjort. Jag tolkar planen som rektangulär (yttermått ca 17,5 × 11,5 m) med längdriktningen i norr—söder; huset är avdelat i två rum, varav det norra har tjocka murar (1,20—1,50 m) och en ingång i marknivå i nordöstra hörnet; i

⁵⁹ Hagen nordost därom kallas "Stenbrohagan".

⁶⁰ DS 7213; Styffe s. 372.

⁶¹ Katarina Eriksdotter (Väsby-ätten) 1458 (RAp 29/6).

⁶² B 15 f. 213.

⁶³ UUBp 15/2 1370.

⁶⁴ ST III s. 40.

⁶⁵ Almquist s. 75.

ruinens sydöstra hörn finns tydliga grundmurar till vad som sannolikt varit ett trapphus; ruinens sydvästra del kan tolkas som en flankerande utbyggnad på det plana högsta partiet av klippan (grundmuren, som är förhållandevis smal, ligger på en väsentligt högre nivå än ruinens övriga murar). Ruinen är omgiven av rasmassor, vari ingår tegelrester och kalkbruk. Innan en noggrann undersökning gjorts, är det omöjligt att avgöra om huset har byggts till, men den oregelbundna planen tyder möjligen på att huset kommit till i olika etapper. Fältstudierna gav också vid handen att det finns två kvadratiska grunder (ca 8×8 respektive 7×7 m) med tjocka murar (1,80—2 m) omkring 35 respektive 70 m nordost om stenhusruinen. Grunderna, som ligger på impediment och är omgivna av rasmassor av gråsten, tegel och kalkbruk, måste tolkas som rester av kraftiga försvarstorn mot landsidan; de är dessutom belägna vid det ställe där tillfarten till gårdsanläggningen kan tänkas ha varit.

2. Ovan har behandlats de bebyggelselämningar som i 1600-talets inventering hänfördes till Sommaränge eller 'Sätuna djurgård', men 1667 års redogörelse för Björklinge socken omtalar liknande lämningar även 'på Nynäsängen' (se ovan s. 61). Den plats som avses är den s. k. Källarängen, 300 m väster om gården Nynäs nära Långsjöns östra strand. Även här finns detaljerade uppgifter i fornminnesinventeringen om tre mindre, svårt raserade husgrunder samt, vilket är särskilt intressant, en större husgrund (12×10 m) på en mindre kulle alldeles vid sjöstranden, omgiven av ett dike (raå nr 286, 287). Lämningarna vid Nynäs finns dessutom utförligt behandlade i "Beskrivning över Björklinge sockens fasta fornlämningar" 1926,⁶⁶ vilken har något avvikande måttsuppgifter men också anteckningar om riklig förekomst av tegelrester vid samtliga grunder. Den största husgrunden beskrivs

här som liggande på en plan fyrkantig kulle, drygt 3 m högre än omgivande mark, med brant sluttning mot sjön och på övriga sidor omgiven av en 6 m bred terrass. Omkring 40 m sydost om denna anläggning finns på en kulle tjocka grundmurar (1,80 m) av gråsten och kalkbruk till en nästan kvadratisk byggnad ($9,5 \times 8,5$ m).

Det märkliga är nu att gården Nynäs inte finns omnämnd i 1500-talets jordeböcker eller de medeltida urkunder som excerperats av Svenska Ortnamnsarkivet. Närmaste kända äldre bebyggelseenhet är Kambo — 1 300 m sydost om husgrunderna.

Namnet Nynäs finns dock omnämnt hos Styffe, som utan källhänvisning uppger att det vid mitten av 1300-talet var sätesgård för riddaren Torsten Torbjörnsson (Gren).⁶⁷ Det är uppenbart att den person som avses är Torsten Styrbjörnsson (spets från vänster), som var fogde på Stockholms slott i början av 1350-talet och äldre bror till den ovan flera gånger omtalade Gregers Styrbjörnsson. Frågan blir då vilken källa Styffe utgått ifrån. Av de hittills tryckta medeltidsurkunderna framgår att Torsten för första och enda gången omnämns som riddare 17/4 1357 (SRP 301) och att han var död före 11/6 1361 (DS 6495). 1361 års brev är endast känt genom en avskrift i Lars Sparres kopiebok B 15 och står där närmast efter ett köpebrev, vid vilket det uppges ha varit vidfäst. Det är detta köpebrev som Styffe har sett, och vi kan nu verifiera hans uppgift.⁶⁸

Brevet, som gäller en försäljning av jord i Västmanland, är utställt av *Torsten Styrbjörnsson*, riddare, och hans hustru Katarina Birgersdotter, och det är daterat 11/11 1358 "*Manerio nostro dicto Nynäss*,

⁶⁶ Maskinskrivet manuskript av J. Eriksson och Hj. Eriksson, ATA serie F 1 diariern 487.

⁶⁷ Styffe s. 361.

⁶⁸ B 15 f. 270v; kommer att tryckas i DS VII: 3 som nr 6014.

parochia Byrplinge, . . .”; under brevet är Torstens sigill — spets från vänster — avritat. Brevet är utomordentligt viktigt, eftersom det endast härigenom är möjligt att å ena sidan knyta Torsten till det i denna uppsats behandlade Björklinge-godset, å andra sidan knyta bebyggelseämningarna vid Nynäs till ett från 1300-talet känt ortnamn och en från samma tid känd medlem av släkten ”spets från vänster”. Tack vare uppgifterna i brevet får också en annars förbryllande uppgift på 1686 års karta över Sandbro sin förklaring. Kartan, som redovisar samtliga under Sandbro lydande gårdar, visar att den vidsträckta ängsmarken omkring gården ”Nynäset” hörde till Sandbro och var sättesgårdens ’största och bästa äng’; vid sjöstranden är två kvadrater ritade och beskrivningen till kartan säger att ’uti samma äng vid sjöstranden haver gamla Sandbro tillförende stått som synes av stenmurar och stenbron över ängen’ (stenbron söder om Nynäs gård).⁶⁹ Anknytningen till Sandbrokomplexet är därigenom säkerställd.

Stenhusen Lindholm och Nynäs kan således med hjälp av det historiska källmaterialet dateras till 1300-talets mitt. Nynäs torde ha byggts av Torsten Styrbjörnsson men kan möjligen ha påbörjats av Styrbjörn Torstensson i slutet av 1330-talet. Lindholm bör ha byggts av Gregers Styrbjörnsson, eftersom hans son Magnus bor på gården redan i början av sin karriär. Det är vidare högst sannolikt att Lindholm byggts ut och förstärkts under Johan Gregerssöns och Nils Bossons (Natt och Dag) tid, något som de tydligare och mera omfattande lämningarna kan tyda på.

De båda stenhusen har att döma av andra lämningar och spår i den omgivande terrängen ingått i gårdsanläggningar, som torde ha omfattat ett flertal mindre ekonomibyggnader av trä och säkert också försvarstorn och omgivande träpalissad eller bålverk, men eftersom inga utgräv-

ningar gjorts kan man inte uttala sig säkert om dessa företeelser. Tillfarterna till båda gårdarna har att döma av kartornas uppgifter utgjorts av stenbroar, dvs. vägbankar av sten över den omgivande sankmarken. Det är rimligt att anta att gårdsanläggningarna varit av i princip samma typ som Bo Jonssons (Grip) Bjärkaholm i Östergötland, Torgils Knutssons Aranäs i Västergötland eller Fågelvik i Tjust. Dessa tidigare undersökta stenhus överensstämmer också ganska väl med Lindholm och Nynäs vad beträffar storleken.⁷⁰

Det hittills förda genealogiska resonemanget visar att huvuddelen av frälsegodset i Björklinge under senare hälften av 1300-talet hörde till en frälssläkt, som efter sitt stamgods hädanefter bör kallas *Sandbro-ätten*. För att få en uppfattning om denna släkts godsinnehav och släktskap med andra ätter är det nödvändigt att gå igenom samtliga belägg på släktens medlemmar.

Biografiska anteckningar om Sandbro-ätten

Tab. 1

Torsten av Sandbro, 1296, en av de sju ledamöterna från Tiundaland i den nämnd som utarbetade Upplandslagen (DS 1154).

Tab. 2

Styrbjörn Torstensson, riddare, 1299—1338, son till Torsten av Sandbro, död 1339.

Sigill: spets från vänster (1330 DS 2777, 1331 DS 2846, 1332 DS 2912, 1334 DS 3101).

Uppträder som faste 1299 tillsammans med bl. a. Ulf Lagmansson och Johan Ingemarsson vid jordbyte mellan Karl Gre-

⁶⁹ LmS B 5—60: 1.

⁷⁰ Se Brandel s. 40—59, där medeltida borgtyper behandlas; se även Fritz 1 s. 37, som behandlar borgtyp och konstruktion för kronans borgar.

gersson (Folkungaättens oäkta gren) och ärkebiskop Nils rörande jord i bl. a. Norunda härad (Sommaränge, Viksta sn, Grytbäcken, Tensta sn, Lena och Knivsta, Lena sn) (DS 1293).

Byter 1310 till sig 2 öresland jord i Sommaränge av ärkebiskop Nils mot jord i "Spangum" och Stabby, Bondkyrka sn; kallar sig Styrbjörn av Sandbro (DS 1661).

Beseglar 1310, tillsammans med Birger Persson (Finsta-ätten) och Filip Ingevalds-son (Örnsparre), ett brev om jordbyte mellan Margareta Eriksdotter, änka efter Anders Eskilsson d. ä. (lejonlilja), och Vårfruberga kloster (DS 1696). Styrbjörns präst, herr Mikael, får Margaretas fullmakt att lämna fasta på de berörda godsen (främst på Fogdön) (DS 1694).

Ingår 1314 (som andra namn) tillsammans med bl. a. Gisle Elinesson (Sparre av Aspnäs), Finvid Nilsson (Frössviks-ätten) och Bengt Sigurdsson (?huvud) i den tolvmannanämnd som hertig Valdemar tillsatt för att utröna gränsdragningen mellan Väla härad i Tiundaland och Gästrikland i samband med en tvist med Johan Ingemarsson (DS 1975).

Byter 1323 till sig mindre jordstycken i Gela, Alunda sn, och Ålsunda, Faringe sn, av Olof i Ålsunda mot jord i Sundby, Västra Ryds sn (DS 2403).

Har före 1323 innehaft Eskil Anderssons (lejonlilja) gård Fiby, Vänge sn ("curia", om 2 markland och 16 örtugland), vilken Eskil nu upplåter till ärkebiskop Olof; brevet är beseglat av Eskil, Styrbjörn, Mats Kettilmundsson och Uppsala stad (DS 2431).

Riddare senast 29/7 1327 (DS 2619, Löfqvist s. 247).

Säljer 1327 1 örtugland i Sävja, Danmarks sn, till domprosten Björn (DS 2743).

Byter 1330 till sig 4 örtugland i Lundby, Husby-Långhundra sn, av kyrkoherden Nils i Spånga mot lika mycket jord i Knista och *Bagare, Sollentuna sn (DS 2777).

Utset 1331, tillsammans med sina söner Torsten, Johan, Olof och Gregers samt Erengisle Andersson (båt), till exekutor av Peter Gregerssons testamente; denne kallar Styrbjörn sin morbror ("auunculum meum") och Erengisle sin 'svåger' ("generum meum") (DS 2846, se nedan s. 70 f). Sigillomskrift "Styrberni de [s]am-[brom]" (Hildebrand 3: 394).

Beseglar 1332 Erengisle Anderssons (båt) bortarrendering på tre år av sin gård ("curiam meam") Hallsta ("Olstadhe"), Tierps sn, till kyrkoherden i Tierp (DS 2912, jfr DMS 1: 4 s. 75).

Beseglar 1333 Karl Djäkns försäljning av jord i Västmanland till ärkedjäknen Tomas i Uppsala (DS 2983).

Säljer 1335 3 öresland i Ultuna, Bondkyrka sn, till ärkedjäknen Tomas (DS 3147).

Säljer 1338 tillsammans med sina fyra söner samt Erengisle Andersson (båt) och "Hans Järbo" 13 öresland i Hammarby, Hammarby sn, till Stockholmsborgaren Konrad Arxö (Tidöarkivet vol. 396 s. 48, RA).

Död 1339 (troligen före 12/6, Gen 75 f. 54) och begraven tillsammans med sin hustru (ej namngiven) i Björklinge kyrka (Gardell nr 179).

Barn:

1. Katarina, omnämnd 1340 (Gen 75 f. 642v), ?gift med Nils Gerbo.
2. Ramfrid, omnämnd 1340 (Gen 75 f. 642v), ?gift med Erengisle Andersson (båt).
3. Torsten, se Tab. 3.
4. Johan, se Tab. 4.
5. Olof, se Tab. 5.
6. Gregers, se Tab. 6.

Tab. 3

Torsten Styrbjörnsson, riddare, 1331—58, äldste son till Styrbjörn Torstensson (Tab. 2), död före 11/6 1361.

Sigill: spets från vänster (1339 Gen 75 f. 54, 1347 DS 4206, 1358 B 15 f. 270v).

Beseglar 1339 tillsammans med sina bröder Olof och Gregers sin frände ("consanguineo") Torsten Gregerssons (Malstaättens vapen) brev (Gen 75 f. 54).

Ingår 1346 som främste väpnare (efter fyra riddare, däribland Erengisle Andersson /båt/) i kungens tolvmananämnd, som tillsatts enligt bestämmelserna i stadgan 1344 (DS 3864) och som skall skipa rätt i Upplands lagsaga; bland väpnarna återfinns Bengt Sigurdsson (huvud) (DS 4108).

Fogde över Hälsingland 1347—48 (Fritz 2 s. 54 f.). Det senare året deltar han i gränsreglering mellan ärkestiftet och Åbo stift (mellan Luleå och Torneå socknar) (ÅboSvB s. 154 f.).

Fogde på Stockholms slott 1352—53 (Fritz 2 s. 148).

Riddare senast 17/4 1357, troligen dubbad sommaren 1355 (Löfqvist s. 249, 261).

Skriver sig 1358 till Nynäs, Björklinge sn, då han och hans hustru Katarina Birgersdotter säljer jord i Irsta kyrkby och Skämsta, Kärrbo sn, Västmanland, till Karl Ingebjörnsson (B 15 f. 270v).

Död före 11/6 1361 (DS 6495). Änkan lever ännu 1400, då omgift med en Mats Pålsson (SRP 3106).

Barn:

?Styrbjörn Torstensson d. y., väpnare, endast omnämnd 1365 (DS 7192), troligen född i tidigare äktenskap.

Sigill: spets från vänster.

Tab. 4

Johan Styrbjörnsson, 1331—44, son till Styrbjörn Torstensson (Tab. 2).

Sigill: spets från vänster (1331 DS 2846, 2862, 1334 DS 3101, 1339 DS 3462, 1340 Gen 75 f. 642v).

Byter 1331 bort 1 örtugland och säljer 5 penningland jord i "Simsalum" på Rådmanasö, Frötuna sn, till sin 'svåger' ("genero meo") Olof Petersson mot 1 örtugland i Bälinge, Närtuna sn; brevet är beseglat av Styrbjörn Torstensson och kyrkoherdarna

i Roslags-Bro och Estuna (DS 2862).

Ger 1339 (på julafton) 13 öresland och 1 örtugland i Alby, Haga sn, och knappt 13 öresland i den intilliggande byn Österby till Stockholms helgeandshus med förbehåll att själv förvalta godset under sin livstid (DS 3462).

Ger 1340 till sin frände ("consanguineus") Olof Karlsson 5 öresland och 10 penningland i Kumla, Balingsta sn (Gen 75 s. 545, 642). Gåvan stadfästs av kungen 9/12 1344 i Uppsala (DS 3866) samtidigt som han stadfäster Gregers Styrbjörnssons gåva till samme Olof Karlsson, som kallas kungens sven.

Tab. 5

Olof Styrbjörnsson, 1331—40, son till Styrbjörn Torstensson (Tab. 2), död före 5/2 1345.

Sigill: spets från vänster (1331 DS 2846, 1334 DS 3101, 1337 DS 3298, 3296, 3306).

Byter 1334 till sig 1 markland i Lundby, Husby-Långhundra sn, av kaniken Lars Nilsson i Vallentuna mot lika mycket jord i Säby, Vassunda sn (DS 3101).

Byter 1337 bort jord i Säby, Vassunda sn, till kaniken Lars i två omgångar: 14 1/2 öresland respektive 6 1/2 öresland, den senare lotten mot 5 öresland i Täby, Östuna sn, och 8 örtugland i Hammarby, Danmarks sn — dessutom ger han Lars 2 1/2 örtugland i Brunby, Östuna sn (DS 3298, 3306).

Köper 1337 11 örtugland i Täby, Östuna sn, av Peter Nilsson i Mörby, Trosa sn (DS 3296).

Beseglar 1340 tillsammans med sina syskon Torsten, Gregers, Katarina och Ramfrid brodern Johans gåva till Olof Karlsson (se Tab. 4) (Gen 75 f. 642v).

1345 gör Olofs änka Margareta upp om en gammal tvist med Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta) om 2 öresland i Täby, Östuna sn (DS 3895).

Gregers Styrbjörnsson, riddare, riksråd, 1331—53, yngste son till Styrbjörn Torstensson (Tab. 2), död troligen före 25/4 1357 men omtalas som död först 1369.

Sigill: spets från vänster (1331 DS 2846, 1334 DS 3101, 1339 Gen 75 f. 54, 1343 DS 3676, 1352 DS 4787).

Gift senast 27/9 1338 med Katarina, dotter till väpnaren och Stockholmsfogden Bengt Sigurdsson (huvud), då G säljer till kyrkoherden i Tierp 2 öresland i Yttrö, Tierps sn, vilka han bytt till sig av sin bror Johan; brevet är beseglat av G, Johan, deras far Styrbjörn Torstensson och G:s svärfar Bengt Sigurdsson (DS 3389, DMS 1: 4 s. 82).

Beseglar 1343 tillsammans med Erik Siggesson (balk belagd med sparre) Margareta Jonsdotters (kluven sköld med halv fläkt örn och två dubbla sågskuror) överlåtelse av sina fädernegods i Bälinge härad till kungen och Uppsala borgerskap som böter för dråpet på hennes man Johan Mårtensson (DS 3676).

Har senast 9/12 1344 givit jord i Hacksta, Husby-Sjutolfts sn, till kungens sven Olof Karlsson (DS 5075); brevet, som endast är känt i avskrift, är feldaterat till 1354 men det är exakt likalydande med kungens stadfästelse av brodern Johans gåva till samme Olof Karlsson (DS 3866, samma datum och dateringsort, se ovan).

Riddare 1348, troligen dubbad under sommaren i samband med fälttåget till Ryssland (DS 4275; Löfqvist s. 248, 260).

Får 1349 tillsammans med Gustav Arvidsson (Sparre av Vik) och Fader Birgersson (Sparre av Hjulsta och Ängsö) kungens uppdrag att döma i egendomstvist i Olands härad (DS 4464).

Riksråd 1351 (DS 5263, 4757), troligen redan 1349 (DS 4515, odat, ?september) och ännu februari 1352 (DS 4787) samt möjligen 1350 (DS 4598).

Får 1351, tillsammans med biskopen i Åbo och fogden Nils Eriksson i Åbo, full-

makt att för de personer (i Finland) som kan fullgöra rusttjänst upphäva den kvarstad som lagts på skattejord som övergått till frälse (DS 4757). Sannolikt under hösten samma år håller G, Nils Eriksson och Åbobiskopen rättarting i Åbo (DS 4888, Anthoni 1966).

Beseglar 1352 tillsammans med biskop Tomas i Växjö och Birger Gregersson dessas brorson respektive bror Johan Gregerssons (Malsta-ätten) morgongåvobrev (DS 4805).

Är närvarande hösten 1353 tillsammans med brodern Torsten, Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta) och Magnus Gisleson (Sparre av Aspås) vid överenskommelse om förlikning och skiljedom mellan fogden i Jämtland Nils Petersson och Fartegn unge från Hälsingland (DS 4950, Ahnlund s. 251).

Död sannolikt före 25/4 1357, då sonen Magnus Gregersson beseglar sin syster Helenas skifte av jord i Bälinge härad (SRP 302).

1369 skänker G:s änka Katarina Bengtsdotter jord i Rångsta och "Gipplinghe", Viksta sn, till Uppsala domkyrka (SRP 870). Byarna ligger omedelbart nordost om det ovan behandlade Sommaränge.

I ett brev, troligen utfärdat på 1360-talet, uppger en i övrigt okänd Olof Ribber, att han 1348 sålt jord i Marsättra, ?Österåkers sn, till G och 'att såsom herr Gregers hade mig i sin värjo, medan han levde, så tager ock fru Katarina och hennes barn mig i sin värjo' (DS 4275).

Barn:

1. Magnus, 1357—89, se Tab. 7.
2. Helena (Elin), 1357—87, död före 1405; gift med Magnus Porse (död 1380), troligen omgift med en okänd riddare, då hon kallas fru 1382 (SRP 1717); hon var troligen första gången gift med Birger Magnusson (Magnus Marinasons ätt), varigenom hon blev ägare till Fällnäs på Södertörn (ÅSF s. 174).

3. Ingeborg, 1369—1407, död före 1413; gift senast 1369 med Bengt Jonsson (Aspenäs-ätten) (död 1382).
4. Johan, 1369—99, se Tab. 8.

Tab. 7

Magnus Gregersson, 1357—89, äldste son till Gregers Styrbjörnsson (Tab. 6).

Sigill: spets från vänster (1369 SRP 870, 1380 SRP 1503, 1505, 1383 RAp 28/11, 1389 SRP 2408).

Beseglar 1357 sin syster Helenas jordbyte med Jakob i Marsta, Bällinge sn, varvid hon får 2 markland i Losgårde, Bällinge sn, mot jord i Marsta (SRP 302).

Byter 1360 till sig 1 markland och kvarn i Västra Harg, Skånela sn, av Hemming Olofsson i Burunge, Vendels sn, mot 13 örtugland i Näle, Vallentuna sn; skriver sig till *Lindholm*, nu i Björklinge sn (B 15 f. 213).

Får 1361 12 öresland i Gryttby, Vendels sn, i pant av sin frände ("consanguineus") Anders Erengislesson (båt) (DS 6485).

Påbjuder 1364 utskrivning och ledungs-färd i Jämtland för kung Magnus' räkning i striden mot mecklenburgarna, men kung Håkan i Norge frikallar, troligen efter klagomål, Jämtlands inbyggare från denna utskrivning (DS 7053, Ahnlund s. 257 ff.). Det torde vara pengar och varor från denna utskrivning som Magnus deponerat hos underlagmannen i Medelpad och senare återtagit (DS 7167, Ahnlund s. 259).

Beseglar 1365 en skuldförbindelse om järn, som en bonde i Sala sn har till Lars Ingebjörnsson; skriver sig till *Lindholm* (DS 7213). Styffe påstår att Magnus detta år skulle ha varit häradshövding i Ärlinghundra hd (Styffe s. 372), men belägg för detta saknas; uppgiften bygger troligen på feltolkning av SRP 1985 (se nedan 1383).

Gift senast 14/4 1368 med Bengta Magnusdotter, då de skänker 13 öresland och 1 örtugland i Högby, Villberga sn, till Uppsala domkyrka (DS 7692). Samtidigt

ger de sin förvaltare ("provisor") Anders Björnsson Spik fullmakt att lämna fasta på Trögds ting (DS 7693). En månad senare uppger Bengta, att hon inte har eget sigill och ber därför Lars Torstensson besegla gåvobrevet (DS 7698). Bengta har tidigare varit gift med den ovan nämnde Åbofogden Nils Eriksson och hade med honom två döttrar, den ena gift med rid-daren Bengt Bogh, den andra, Kristina, gift med Nils Markusson (Lilja) (DS X 72).

År 1368 häradshövding i Vendel (SRP 835).

Pantsätter 1370 till Bo Jonsson (Grip) för skuld på 400 mark jord i Sandbro (2 markland och 8 örtugland), Sätuna (6 öresland och 2 örtugland) i Björklinge sn, Sommaränge (14 öresland) i Viksta sn, Fasma (3 1/2 markland) och Källbo (5 öresland) i Tensta sn (UUBp 15/2).

1371 utfärdar Bengta Magnusdotter sitt testamente på sin gård ("in mansionem meam") Sandbro; Uppsala domkyrka får mindre jordstycken i Sälna, Skånela sn, och Säby, Villberga sn; de enda sockenkyrkor som ihågkoms är hennes 'sockenkyrka' Björklinge (6 mark) och ÖsterÅkers kyrka i Uppland (3 mark) (DS X 72).

Säljer 1380 6 öresland och 2 örtugland i Söderby, Danmarks sn, till Uppsala domkyrka (SRP 1503, 1505).

Säljer 1382 tillsammans med sin hustru Bengta 2 örtugland i Säby, Villberga sn, till Uppsala domkyrka; skriver sig till *Bräcksta*, Dannemora sn (SRP 1755).

Säljer 1383 1 öresland i Östra Vrå, Knivsta sn, till Uppsala domkyrka; jorden hade han ärvt efter sin syssling, hustru Ingeborg i Valloxsäby (SRP 1984). Samtidigt meddelar han, att han är förhindrad att komma till Ärlinghundra ting, och ger därför Anders i Tuna, Alsike sn, fullmakt att lämna fasta på jorden i Östra Vrå (RAp 1383 5/12, SRP 1985). I båda breven skriver sig Magnus till Bräcksta, Dannemora sn.

Beseglar 1386 tillsammans med sin bror Johan och Kettil Johansson (Malsta-ätten) Ragnhild Nilsdotters i Skärplinge försäljning av sina morgongåvogods i Krogsta, Vidbo sn, till ärkebiskop Henrik (SRP 2193).

Säljer 1386 med samtycke av sin bror Johan och sin 'måg' Ulf Bengtsson 5 1/2 öresland gammal frälsejord i Hälleby, Östuna sn, till Uppsala domkyrka (SRP 2225; SRP 1933, som är härads hövdingens fastebrev på denna försäljning, är feldaterat till 1383). I samma by säljer Sigge Brun 1387 5 örtugland intill domkyrkans (= Magnus Gregerssons) jord (SRP 2305).

År 1387 tillsammans med sin bror Johan och Karl, kyrkoherde i Vendel, förmyndare för Lars Filipssons (lejon och lilja) barn (SRP 2294, jfr SRP 2041).

Sista gången omnämnd 1389 (SRP 2408).

1407 stadfäster Ingeborg Gregersdotter sin bror Magnus' gåva till Vadstena kloster av jord i Råbäck på Kinnekulle (Medelplana sn), som han ärvt efter sin hustru (SD 864). 1408 stadfäster Erik Stensson (Bielke) och hans hustru Birgitta Magnusdotter (Porse) samma gåva (SD 950).

Tab. 8

Johan Gregersson, riddare, 1369—99, yngste son till Gregers Styrbjörnsson (Tab. 6); död före 1405 (SD 539).

Sigill: spets från vänster (1375 SRP 1185, 1380 SRP 1503, 1382 SRP 1693, 1704, 1388 SRP 2380, 1389 SRP 2408, 1395 SRP 2780).

Tillhör 1371 anhängarna till kung Magnus (ST II s. 424).

Väpnare senast 24/5 1375, då han som sist bland uppräknade svenska väpnare utom rådet undertecknar landsfredsstadgan (Engström s. 299).

Gift senast 9/3 1382 med Katarina, dotter till riddaren och fogden på Viborg (1362—68) Sune Håkansson (två sparrar

uppifrån) och Sigrid Bengtsdotter (Bielke) (SRP 1693); i detta brev som är daterat i Tierp ger Johan och Katarina 19 1/2 öresland i Torkarby, Vaksala sn, till Katarina Olofsdotter, som nu var gift med Mårten Skytte i Torkarby, men som tidigare varit gift med en Anders, med vilken hon hade sonen Ingevald Andersson (spets från höger). Ingevald ger jord i Torkarby i morgongåva till sin hustru vid slutet av 1390-talet, varvid Johan är främsta vittne (SD 1584, Gillingstam s. 87). Katarina Sunesdotter levde 1405, tydligen som änka (SD 539).

Synes 1388 tillhöra kung Albrekts anhängare (SRP 2380).

Säljer 1389 med samtycke av sin hustru Katarina och sin bror Magnus knappt 7 öresland i Västra Vrå, Alsike sn, till Uppsala domkyrka (SRP 2408).

Riddare senast 17/6 1395, då han i fredstraktaten mellan drottning Margareta och kung Albrekt står bland den senares löftesmän (ST II s. 521, även s. 538, 542; Löfqvist s. 250, 265).

Skänker 1395 tillsammans med sin hustru jord i Mogata sn, Östergötland, till Vadstena kloster (SRP 2780).

Sista gången omnämnd 1399 (SRP 2958).

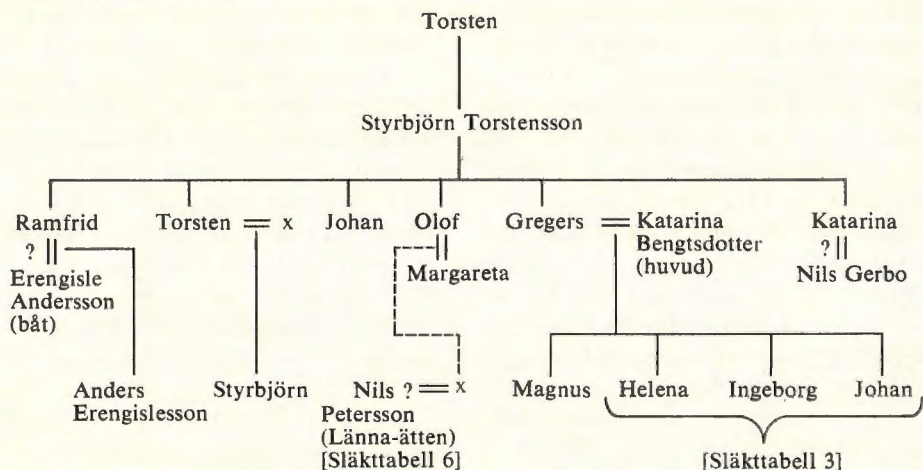
Barn:

Kristina, död 1430; gift efter 1404 med riddaren Nils Bosson (Natt och Dag) (omnämd 1394—1432).

Släktsamband och tecken på klientförhållande

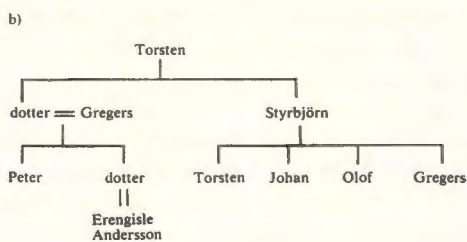
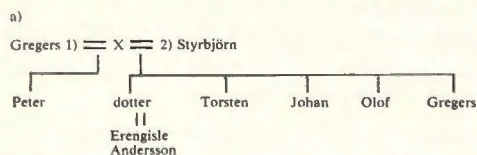
I det redovisade källmaterialet för Styrbjörn Torstensson finns flera antydningar om släktskap med olika personer, men i inget fall är det möjligt att säkert klarlägga släktsambanden, vilket givetvis försvåras av att vi inte känner namnet på hans hustru.

Kontakten med släkten "lejonlilja" kan enklast tolkas så, att Styrbjörn är förmyndare för *Eskil Andersson* och således innehafvare av Eskils gård Fiby när denne var

omyndig. Hans roll 1310 i samband med Eskils mors godsaffär tyder på ganska nära släktskap.

Beläggen 1332 och 1338 (Tab. 2) tyder bestämt på släktskap med riddaren och hövitsmannen i Finland *Erengisle Andersson (båt)*, vars son Anders senare kallar Magnus Gregersson sin blodsfrände. Belägget 1338 pekar på att Erengisle helt enkelt är svärson till Styrbjörn, i så fall möjligen gift med dottern Ramfrid. Av särskilt intresse är i detta sammanhang Peter Gregerssons testamente 1331, där Styrbjörn och hans söner samt Erengisle utses till testamentsexekutorer. Då Peter kallar Erengisle sin sväger, skulle det, om ovanstående antagande är riktigt, betyda att Peter är halvbror till Styrbjörnssönerna, och det kan vara dessa som i testamentet får alla Peters vapen — "fratribus germanibus", vilket i klassiskt latin kunde betyda halvbröder. I så fall skulle "auunculus" betyda styvfar och inte morbror.⁷¹ Släktsambandet kan enligt testamentet tolkas på två sätt:

Den 1338 (Tab. 2) omnämnde Hans Järbo är troligen identisk med den *Nils "Gærnbo"* som antagits vara gift med Styrbjörns dotter Katarina.⁷²

Johan Styrbjörnssons släktskap med *Olof Petersson* kan inte närmare fastställas (Tab. 4). Då Johan redan 1331 kallar honom sin sväger (gener), får man anta att Olof var gift med en okänd syster till Styrbjörnssönerna, eller med en av de till namnet kända systrarna (i så fall i tidigare äktenskap än de ovan antagna — se släkttabell 8). Olof synes vara knuten till östra Uppland och är möjligen identisk med

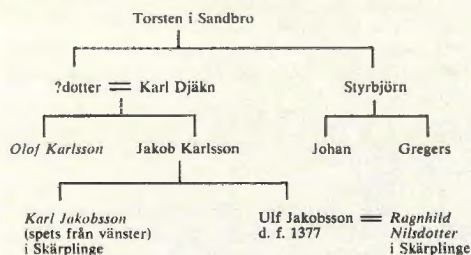
⁷¹ Om svårigheten att fastställa betydelsen av "auunculus" och "gener" se PHT 1950 s. 98 f.

⁷² PHT 1947 s. 26. Klaus Slaweka d. y. ärvde via Katarina Fadersdotter jord i Faringe socken efter Nils "Gerbo" (DMS 1: 4 s. 298).

den Olof Petersson som 1328 beseglar en försäljning av jord i Esterna socken.⁷³

Styrbjörns söner är också släkt med en i övrigt okänd *Torsten Gregersson*, som hade samma vapen som Malsta-ätten och Bengt Bossons ätt (se Tab. 3 1339). En anknytning till Malsta-ätten antyds av belägen 1352 för Gregers Styrbjörnsson och 1386 för Magnus Gregersson, och det är för övrigt anmärkningsvärt att namnen Gregers och Johan finns i båda släkterna; namnet Torsten är inte särskilt vanligt vid denna tid. Man kan möjligen tänka sig släktskap mellan Torsten i Sandbro och Johans i Malsta far, som mycket väl kan ha hetat Gregers.⁷⁴

Den intressantaste släktanknytningen är kanske den som framgår av Johan och Gregers Styrbjörnssoners samtidigt stadfästa gåvor till sin frände *Olof Karlsson*. Denne är identisk med den Olof Karlsson som är farbror till Ulf Jakobsson och Karl Jakobsson i Skärplinge.⁷⁵ Detta framgår av att jorden i Kumla, Balingsta sn, som Olof fått 1340, innehåller av Ulf Jakobssons änka Ragnhild Nilsdotter 1377.⁷⁶ Härigenom är det möjligt att förklara varför Karl Jakobsson i Skärplinge har samma vapen som Sandbro-ätten⁷⁷ — sannolikt har hans far Jakob Karlsson tagit upp sin mors vapen; hon var troligen syster till Styrbjörn Torstensson. Bröderna Olofs och Jakobs far kan då möjligen vara den i övrigt okände *Karl Djäkn*, vars jordförsäljning 1333 beseglas av Styrbjörn.⁷⁸ Det hypotetiska släktsambandet kan illustreras sålunda:

Sammanhanget kan också tolkas på det sättet, att Karl Jakobsson och/eller hans

far och farbror stått i tjänst hos Sandbro-ättens främsta medlemmar och tillhört deras följe och därför fått uppta vapnet "spets från vänster". Ett sådant förhållande har antagits som en möjlighet beträffande den lågrälse Ingemar Djäkn (Vasaättens vapen) och Nils Kettilsson (Vasa), som 1361 kallade Ingemar sin 'sven'.⁷⁹ Släktskap mellan Olof Karlsson och Styrbjörnssonerna torde som jag ser det inte utgöra något hinder för den här framförda hypotesen om ett s. k. mansförhållande.

Flera exempel på denna s. k. "heraldiska undervasallitet", dvs. en lågrälse släkt står i ett "klient"-förhållande till en högrälse släkt och får rätt att bära dess vapen, har påvisats i Danmark för 1400-talet av Troels Dahlerup.⁸⁰ Denne har vidare visat att frälsebrev till en högadelsmans sven eller tjänare kunde åtföljas av en mindre godsgåva. Olof Karlssons mottagande av sådana gåvor från bröderna Johan och Gregers Styrbjörnsson 1340 och 1344 bör därför kunna tolkas som tecken på att han vid denna tid erhöll frälse — han får vid ett och samma tillfälle (1344) kungens stadfästelse på gåvorna.⁸¹

⁷³ DS 2683.

⁷⁴ För Malsta-ätten se ÄSF s. 176 f.

⁷⁵ Se DMS 1: 1 s. 76.

⁷⁶ SRP 1240.

⁷⁷ SRP 2328.

⁷⁸ DS 2983.

⁷⁹ Gillingstam s. 748 f.; annan uppfattning hos Liljeholm, PHT 1955 s. 36. Gillingstam har också antagit ett sådant klientförhållande mellan den friherrliga ätten Kurcks stamfader Knut Eriksson och Sten Sture d. ä. (Genos 1964 s. 32), vilken förmodan kraftigt stöds av Dahlerup (DHT 1976 s. 166 not 6).

⁸⁰ Dahlerup s. 56, 65, 67, f., 72 f. Se även KL 16 Släktvapen sp. 243 f. och Antoniewitz s. 17.

⁸¹ Endast ett fåtal svenska frälsebrev från 1300-talet är kända, de äldsta från 1350-talet, men hänvisningar till brev utfärdade under första hälften av 1300-talet finns (SD 1106 omkr. 1330, SD 1235 kung Birgers tid). Löfqvist s. 224—241, KL artiklarna Frälse (J. Rosén), Frälsebrev och Adelsbrev (J. Liedgren).

Kanske kan *Ingevald Anderssons* vapen "spets från höger" också tolkas som ett tecken på "heraldisk undervasallitet" i förhållande till Johan Gregersson, möjligen också här kombinerat med släktskap, vilket Ingevalds morgongåvobrev skulle kunna tyda på.

I detta sammanhang vill jag peka på det brev som belyser just ett sådant här antaget klientförhållande till Gregers Styrbjörnsson, nämligen det där *Olof Ribber*, med hänvisning till att Gregers tagit honom i sitt värn, försäkrar sig om ankans och hennes barns beskydd. Om Olof är inget övrigt känt, men det är inte helt otänkbart att han är far till *Katarina Olofsdotter* i Torkarby och att således Johan Gregersson tagit även Katarina (möjligen uppkallad efter fru Katarina Bengtsdotter) och hennes son Ingevald i sitt värn. Om denna tanke, för vilken bindande bevis saknas, är riktig, torde Johan Gregerssons bevittnande av *Ingevald Anderssons* morgongåvobrev inte bero på att de var släkt utan just på det ovan skisserade tjänsteförhållandet. Dessutom rörde morgongåvan jord som Katarina Olofsdotter fått av Johan. Det är också betecknande att morgongåvobrevet beseglats 1412 av Johans svärson Nils Bosson (Natt och Dag), som också beseglat Ingevalds systems överlåtelse av jord i just Torkarby.⁸² Nils Bosson har senare lagt sig till med jorden i Torkarby och även annan jord tillhörande Ingevald, tydligen i samband med dennes långvariga utlandsviste.⁸³

Vidare kan Ingevald Anderssons vapen ses som en enkel variation av Sandbro-ättens vapen, en företeelse som är väl be-lagd i t. ex. England, där släkter förenade genom släktskap eller godsinnehav bar samma vapen men med någon modifikation av det ursprungliga vapnet.⁸⁴

Beträffande Magnus Gregersson skall först nämnas att några av hans godsöverlåtelse beseglas av *Gregers Anundsson* och dennes bror Magnus Anundsson,⁸⁵ men det har inte varit möjligt att fastställa

släktskap till dessa bröder.

Påfallande många gånger beseglas Magnus' brev av *Nils Petersson* (Länna-ätten), men i de flesta fallen har han troligen beseglat i egenskap av häradshövding eller underlagman i Uppland. Släktskap antyds dock möjligen av att Nils Peterssons svärson Sigge Brun donerar jord i samma by som Magnus och vid ungefär samma tid (se ovan s. 69). Det är tänkbart att Nils Petersson genom sin till namnet okända hustru är befryndad med Magnus. En tänkbar förklaring är att Nils var gift med en dotter till Magnus' farbror Olof Styrbjörnsson, ty denne förvärvade på 1330-talet jord i de byar där senare Sigge Brun äger jord — Täby (intill Hälleby), Östuna sn, och Lundby, Husby-Långhundra sn.⁸⁶ Det förhållandet att Nils Petersson har jord i Fasma, Tensta sn, tyder också på släktskap med Sandbro-ätten.⁸⁷

Magnus Gregerssons hustrus släkttillhörighet är svår att fastställa. Hon är möjligen dotter till *Magnus Eriksson* (två balckar), som 1347 daterade sitt morgongåvobrev på Råbäck på Kinnekulle.⁸⁸ Som ovan framgått (Tab. 7 1407) hade Magnus Gregersson ärvt en fjärdedel av 'stora gården' i Råbäck och en landbogård av sin hustru och givit detta till Vadstena kloster. Klostret bytte 1416 bort sin del i 'stora gården' till bröderna Bengt och Erik Magnussöner (styckad sköld) mot deras 'ägolott' i Fagersanna, Ransbergs sn, Vadsbo hd i Västergötland⁸⁹ — dessa brö-

⁸² SD 1584 resp. 1597, 1598.

⁸³ DMS 1: 4 s. 204 f.

⁸⁴ Stenton s. 82, jfr Dahlerup s. 76 och i DHT 1969 s. 26 ff. samt Gillingsstam i Genos 1964 s. 32.

⁸⁵ UUBp 1370 15/2, SRP 1505.

⁸⁶ SRP 2710. Jfr Gillingsstam s. 85.

⁸⁷ SRP 1377.

⁸⁸ DS 4222.

⁸⁹ SD 2205. Klostret behöll landbogården i Råbäck, vilken redovisas i klostrets jordeböcker från mitten av 1400-talet men i helt fel socken (Ljunghem som låg i Gudhems hd, inte i Kinne hd) (SFSS 245 s. 53, 98; Råbäck felidentifierat i registret s. 276).

der torde vara släkt med Bengta Magnusdotter.

Den Ulf Bengtsson som omnämns 1386 som Magnus Gregerssons 'måg' är troligen identisk med *Ulf Bengtsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö)*, som senare beseglar ett brev angående en gåva av Sigge Brun — bland medsigillanterna återfinns Erik Stensson (Bielke), gift med Magnus' systerdotter Birgitta Magnusdotter (Porse), och Knut Bengtsson (Aspenäs-ätten), systerson till Magnus.⁹⁰ Släktskapsförhållandet är svårt att fastställa. Med hänsyn till den skiftande betydelsen av ordet 'måg' under medeltiden kan tre möjligheter tänkas.⁹¹ Ulf kan inte ha varit gift med någon av Magnus Gregerssons systrar, eftersom båda levde, som änkor sedan början av 1380-talet, några år in på 1400-talet och Ulf 1392 var gift med en dotter till Håkan Halstensson.⁹²

Ulf kan möjligen ha varit gift med en okänd dotter till Magnus Gregersson men detta är mindre sannolikt, eftersom Bengta Magnusdotter i sitt testamente 1371 inte omnämner andra döttrar än de hon hade i sitt tidigare äktenskap, den ena gift med riddaren Bengt Bogh, den andra senare gift med Nils Markusson (Lilja) i Smedby, Österåkers sn.

Återstår alternativet att Ulf Bengtsson var gift med en okänd systerdotter till Magnus Gregersson, troligen en syster till Birgitta Magnusdotter (Porse). Om denna syster dött barnlös, har hennes fäderne-gods ärvts av Birgitta.

Här har således antagits att Ulf Bengtsson (Sparre) under några år var gift med en okänd kvinna av Sandbro-ätten (Gregers Styrbjörnssons gren) innan han gifte sig med Håkan Halstenssons dotter. Då någon del av det i denna uppsats behandlade godset inte kan knytas till Ulf Bengtsson eller hans avkomlingar (Bengt Fadersson fick som ovan visats gods efter sin mor), är det troligt att Ulf Bengtssons första hustru dött barnlös och att därför inget gods tillhörande Sandbro-ätten "av-

letts" till släkten Sparre av Hjulsta och Ängsö.

Sandbro-ättens *vapenbild* har här i enlighet med praxis angivits som "spets från vänster", men att döma av de bevarade sigillerna och äldre avritningar torde beskrivningen "delad sköld med övre fältet ginstyckat" vara mer adekvat. En liknande vapenbild, också kallad "spets från vänster", har den från Mecklenburg härstammande ätten Bralstorp under första hälften av 1300-talet, men Hildebrand anser att beteckningen "delad sköld med nedre fältet styckat" är riktigare.⁹³ Denna distinktion bör upprätthållas, eftersom man annars lätt kan tro att alla släkter med vapenbilden "spets från vänster" har identiska vapen. Övriga kända medeltida ätter med en spets (från vänster eller höger) i skölden — Banér, Gren och Stubbe — har en större vinkel i spetsen än vad Sandbro-ätten och Bralstorp har. Släktskap eller närmare kontakt mellan Sandbro-ätten och någon av dessa ätter kan inte beläggas.⁹⁴ Släkten Banér är dock tydligt knuten till Uppland, i första hand Olands härad, och det är möjligt att det via Sigge Brun och Nils Petersson (Länna-ätten) finns ett visst samband med Sandbro-ätten (se ovan s. 72 och släkttabell 6).

Beträffande *personnamnskicket* inom Sandbro-ätten bör påpekas att släktens tidigare och mest karakteristiska namn — Torsten och Styrbjörn — är inhemska namn, medan t. ex. Johan och Gregers är kristna (se vidare nedan s. 77). Torsten är ett ofta förekommande nordiskt namn, men *Styrbjörn* är däremot påfallande sällsynt. Den enda socialt framträdande per-

⁹⁰ SD 624.

⁹¹ Måg (gener) kan under medeltiden syfta på svåger eller den som är gift med ett syskonbarn likaväl som på svärson (PHT 1950 s. 99).

⁹² ÄSF s. 193.

⁹³ PHT 1930 s. 13 f.

⁹⁴ Elgenstierna I s. 218 f., ÄSF s. 55.

son, vid sidan av Styrbjörn Torstensson, med detta namn under tiden före mitten av 1300-talet är biskop Styrbjörn i Strängnäs (död 1343). Det är anmärkningsvärt att också i hans släkt finns namnen Johan (bror DS 1608), Torsten (svärson DS 1608, 1817, 1922, 3633) och Ramfrid (faster DS 2828, ?systerdotter DS 3633); hans farfar hette också Styrbjörn (DS 2828). Biskopens släkt tycks dock vara knuten till Södermanland och någon kontakt med Sandbro-ätten kan inte påvisas.

I de markgäldsförteckningar från år 1312 som finns bevarade för flera socknar i norra Uppland⁹⁵ är de nordiska personnamnen dominerande bland de över 1 600 skattskyldiga, men inte någon bar namnet Styrbjörn. I det källmaterial som de svenska runstenstexterna utgör finns namnet Styrbjörn belagt endast på åtta runstenar — fem i Uppland (U 410, U 454, U 691, U 972 och U 1034) och tre i Södermanland (Sö 34, Sö 192 och Sö 339). Det är inte utan intresse man konstaterar att en av dessa finns i just *Norunda härad*, nämligen U 1034, som används som tröskelsten i dörren till koret i Tensta kyrka och vars ursprungliga plats således är okänd. Texten på denna sten har också namnet Torsten: bröderna Torbjörn, Torsten och Styrbjörn har rest stenen efter sin far Torfast.

Sammanfattning

Sandbro-ätten framstår såsom en exklusivt uppländsk ätt. Dess gods innehav är koncentrerat till Norunda härad i norra Uppland, men den har även jord på flera andra ställen i centrala Uppland.

Ättens ursprungliga gods är Sandbro i Björklinge socken. Vid mitten av 1300-talet innehar släkten i anslutning till Sandbro ett större sammanhängande gods-komplex kring Långsjön, men det är okänt hur detta kommit i släktens ägo. I det tämligen rika brevmaterial som syns endast ett fåtal förvärv, varför man får anta

att huvuddelen av gods-komplexet kommit i släktens ägo genom arv och fördelaktiga giftermål. Styrbjörn Torstenssons förvärv av jord i Sommaränge 1310 tyder på ett intresse för bygden vid Långsjöns norra del och man kan anta, att han redan då innehade Sätuna eller en del av Sommaränge, och att det är fråga om ett kompletteringsförvärv. Sätuna torde som så många andra Tuna-orter vara gammalt stormannagods och det kan tänkas vara antingen Styrbjörns modernearv eller tillhöra hans hustru.

Man kan vidare förutsätta att en del av det gods-komplex som ovan har visats tillhöra Gregers Styrbjörnssons barn kommer från Gregers' svärfar Bengt Sigurdsson, som tycks ha varit knuten till norra Uppland och Västmanland. Mot bakgrund av Styrbjörns ovan berörda tidiga anknytning till Sommaränge kan man våga en gissning att det är Ramsjö som kommer från Bengt — även denna by torde att döma av de märkliga fornlämningarna vara gammalt stormannagods. Vidare har jag antagit att Styrbjörn Torstensson d. y. är son till Torsten Styrbjörnsson och en okänd kvinna, vilket innebär att vi inte vet om någon jord i Björklinge kommer från henne.

Olof Styrbjörnssons godsaffärer visar att han ägde mycket jord i Säby, Vasunda sn, vilket troligen var hans arvegods efter modern, eftersom affärerna görs medan fadern levde. För denna jord byter han i flera omgångar till sig jord i Täby, Östuna sn, och det närliggande Lundby, vilket visar ett aktivt intresse att etablera sig i Långhundra.

Själva stamgodset Sandbros öde kan rekonstrueras på följande sätt: 1. Torsten och hans son Styrbjörn bor på själva Sandbro. 2. Efter Styrbjörns död tillfaller sätesgården äldste sonen Torsten, medan det övriga gods-innehavet fördelas på dennes tre bröder och två (?) systrar. 3. Torsten

⁹⁵ DS 1875—1889.

Styrbjörnsson bor på Sandbro, men, sedan han tjänat som fogde på Stockholms slott och uppnått riddarvärdighet, bygger han vid mitten av 1350-talet ett stenhus (Nynäs) i skyddat läge vid Långsjöns strand och på Sandbros mark. 4. Efter Torstens död omkring 1360 ärvs Sandbro troligen av hans son Styrbjörn, som måste vara född i ett tidigare äktenskap och som måste ha dött före 1370 utan bröstarvingar. 5. Sandbro med tillhörande stenhus Nynäs och underlydande gårdar ärvs därefter direkt av Gregers Styrbjörnssons (troligen död vid mitten av 1350-talet) barn, varvid Magnus Gregersson erhåller åtminstone själva Sandbro. 6. Sandbro gård pantsätts 1370 till Bo Jonsson (Grip) men tillfaller 1386 Magnus' systerdotter Elin Bengtsdotter (se nedan s. 76). Eftersom ingen bor på Nynäs, lämnas huset att förfalla; den gamla sätesgården Sandbro brukas av flera landbor. 7. Då Magnus Gregersson inte har några egna barn, skiftas allt hans gods omkring 1390 mellan hans syskon Helena, Ingeborg och Johan, varvid de på Sandbros utmark liggande gårdarna tillfaller Ingeborg och senare hennes dotter Elin Bengtsdotter (Aspenäs-ätten).

Vad gäller godset kring Långsjöns norra del (Sätuna/Sommarängekomplexet) är det uppenbart att Gregers Styrbjörnsson har fått en viss del efter Styrbjörn Torstensons död 1339. Ytterligare jord i denna trakt torde han ha fått vid skifte av brodern Johans arvedel vid mitten av 1340-talet — varken hustru eller barn till Johan Styrbjörnsson är kända.

Gregers har troligen bott i Sommaränge eller Sätuna. Sedan han uppnått riddarvärdighet i slutet av 1340-talet, varit riksråd och fått särskilda uppdrag av kungen inom rättsväsendet, har han vid mitten av 1350-talet byggt ett stenhus (Lindholm) på en lämplig, skyddad plats i anslutning till sitt godscomplex. Efter hans död har sätesgården Lindholm och en del av det tillhörande godset ärvts av äldste sonen Magnus, som under 1360-talet bor där tillsam-

mans med sin mor Katarina Bengtsdotter. Efter hennes död har troligen att arvskitte gjorts, varvid Johan Gregersson fått Lindholm, eftersom gården och större delen av godscomplexet senare ägs av hans ättlingar. Gregers Styrbjörnsson hade även jord i den till Sommaränge gränsande byn Rångsta, där hans änka 1369 donerade jord till Uppsala domkyrka. Att Johan Gregerssons svärson Nils Bosson (Natt och Dag) senare lade beslag på denna jord och först mot betalning lämnade tillbaka den, är ett klart indicium på att han innehade Lindholm med tillhörande godscomplex.⁹⁶ Av godsutredningen (ovan s. 58 ff) framgår att detta gods — som alltså bör ha disponerats av Nils Bosson och före honom av Johan Gregersson — omfattade huvuddelen av Sätuna/Sommarängekomplexet, dvs. Sätuna med underlydande enheter och större delen av Sommaränge. Nils Bosson och hans hustru ägde också Gisselby i Dannemora socken,⁹⁷ vilket torde ha hört till Magnus Gregerssons närliggande sätesgård Bräcksta.

Av särskilt intresse är Magnus Gregerssons pantsättning 1370, eftersom det dels rör sig om mycket jord på en gång (över 9 markland), dels är frågan om ättens stamgods, däribland troligen allt man ägde i Fasma (3 1/2 markland). Pantsättningen sker till Bo Jonsson (Grip), som var släkt med Magnus' sväger Bengt Jonsson (Aspenäs-ätten), vilken troligen följt Folkungarna i landsflykt under 1360-talet — Bengts bror Ulf Jonsson tillhörde vid denna tid Folkungarnas anhängare.⁹⁸

Magnus Gregersson, som var en trogen anhängare av Folkungarna,⁹⁹ omnämns inte mellan 1371 och 1380 i det annars rika brevmaterialet från 1370-talet; däremot omnämns han flera gånger under 1360- och 1380-talen. Detta torde tyda på att han vistats i landsflykt, sannolikt hos

⁹⁶ RAp 1422 31/8, 1423 22/11.

⁹⁷ RAp 1426 2/7.

⁹⁸ Engström s. 110.

⁹⁹ Ahnlund s. 258 ff.

kung Håkan i Norge.¹⁰⁰ Pantsättningen kan då tolkas som en försiktighetsåtgärd med syfte att skydda det egna godset från en befarad konfiskation. Sådana beslagtagningar av gods tillhörande kung Albrekts politiska motståndare är kända från denna tid.¹⁰¹ För en längre utlandsvistelse har säkert den stora summa pengar (400 mark) han därigenom lånat av Bo Jonsson varit nödvändig.¹⁰²

På 1380-talet är Magnus bosatt på Bräcksta i Dannemora, en mindre sätesgård vars ursprung är okänt. Under hans eventuella bortovaro har Lindholm sannolikt disponerats av Johan, men det är okänt om och i så fall när Sandbro och det övriga pantsatta godset återlösts. I Bo Jonssons testamente 1384 får Bengt Jonssons (Aspenäs-ätten) barn 400 mark lödiga¹⁰³ och de har möjligen som en del av denna gåva fått Magnus Gregerssons pantsatta gods. Detta skulle förklara varför själva Sandbro går till Elin Bengtsdotter och inte till Magnus eller hans bror Johan. Det innebär vidare att det till Sandbro hörande stenhuset Nynäs lämnats att förfalla redan omkring 1370.

Efter denna redogörelse för en uppländsk 1300-talsätt och dess godsinnnehav, kan det vara befogat att fundera något över dess ursprung och ställning inom aristokratien. Ett översiktligt studium av verket "Äldre svenska fräsesläkter" visar att endast få ätter kan spåras tillbaka till före år 1300 och de flestas ursprung är höljt i dunkel som fallet är med t. ex. de olika Sparreätterna. Det faktum att Styrbjörn Torstensson redan 1299 beseglar ett jordbyte i Sommaränge, den by som har visats tillhöra ättens centrala gods, visar att han redan då är frälseman och troligen äger jord i byn och/eller på något sätt är befryndad med Karl Gregersson (Folkungaättens oäkta gren), som är den ena parten — övrigt källmaterial som belyser Karl Gregersson eller hans bröder antyder dock inget närmare släktskap.

Styrbjörn Torstensson har redan på 1310-talet en tämligen framskjuten ställning bland norra Upplands frälsemän. Det faktum att han redan 1310 hade en egen präst ger en antydning om hans sociala ställning vid denna tid.

Med hänsyn till Styrbjörns ställning måste det betraktas som uteslutet att Torsten av Sandbro skulle ha varit en vanlig bonde, såsom man tidigare har antagit (t. ex. UL s 9). Hans sociala ställning måste ha varit högre och han har rimligtvis tidigare varit engagerad inom rättskipningen. Torsten av Sandbro skall ses som en lagförfaren man, betrodde av dem som tillsatte nämnden för att utarbeta Upplandslagen, nämligen förmyndarstyrelsen för den minderårige Birger Magnusson, i första hand Birger Persson (Finsta-ätten), vilken enligt lagens stadfästelsebrev utsåg nämnden till sin hjälp.¹⁰⁴

Styrbjörn Torstenssons ställning under brödrastriderna i början av 1300-talet framgår inte av källmaterialet, men det förhållandet att han hade sina gods helt inom den del av Uppland som vid riksdelningen 1310 tillföll hertigarna tyder på att han bör räknas till dessas anhängare. Anknytningen till hertigarnas parti styrks av hans beseglingskontakt med Birger Pers-

¹⁰⁰ Exempel på andra landsflyktiga: Esbjörn Blåpanna och andra sörmländska lågfrälse män (PHT 1934 s. 26, 29).

¹⁰¹ Se t. ex. DMS 1: 4 s. 85 och Engström s. 90. Exempel på godsconfiskationer: 1365 DS 7193, 1369 SkSp 11/9, 1370 SRP 959, 1370-talet PHT 1934 s. 34 ff.

¹⁰² Ett exempel på en påtvingad pantsättning av omfattande arvegods vid denna tid är riddaren Lek Ofradsson (fyrstyckad sköld), som på sommaren 1371, i samband med resningen mot kung Albrekt, råkade i fångenskap och fick lösa sig ur denna för 200 lödiga mark, för vilket han pantsatte alla sina fäderne- och modernegods i Västergötland till Erik Kettilsson, Folkungarnas marsk. Att Lek var anhängare till kung Albrekt framgår av att kungen erkänner sig vara skyldig honom 300 lödiga mark för hans fångenskap och den skada han lidit i kungens tjänst. (DS X 58, 85, resp. 86).

¹⁰³ Rosman s. 252, 360.

¹⁰⁴ UL s. 5 f.

son (Finsta-ätten) och Mats Kettilmundsson (1310 resp. 1323).¹⁰⁵ 1314 får Styrbjörn tillsammans med flera uppländska frälsemän, däribland hertigarnas anhängare Gisle Elinesson (Sparre av Aspås), hertig Valdemars uppdrag att lösa en gränstvist. Utöver detta tycks han inte ha haft något särskilt uppdrag, men hans söner Torsten och Gregers hade höga poster i kungens tjänst. Även Gregers' svärfar Bengt Sigurdsson och den med Sandbro-ätten befryndade Erengisle Andersson stod i kungens tjänst under 1330-talet, den förre som Stockholmsfogde, den senare som hövitsman i Finland.¹⁰³ I nästa generation visar sig Magnus Gregersson vara kungen trogen. Hans svärfar Nils Eriksson och Johan Gregerssons svärfar Sune Håkansson tjänstgjorde som kungens fogdar under 1350- resp. 1360-talen.¹⁰⁷

Mot bakgrund av detta ligger det nära tillhands att se Sandbro-ätten som ett exempel på en "uppkomlingsätt", som har tjänsten hos kungamakten (under början av 1300-talet hos hertigarna) att tacka för sin sociala ställning.¹⁰⁸ Släktens namnskick — ett litet och relativt sent inslag av kristna namn — talar också för att den har ett lägre socialt ursprung.¹⁰⁹ Torsten av Sandbro och hans son Styrbjörn har sannolikt tillhört följet till någon av de ledande uppländska stormännen kring Torgils Knutsson och senare hertigarna Erik och Valdemar — jag tänker då i första hand på Birger Persson (Finsta-ätten), Abjörn Sixtensson (Sparre av Tofta) och Mats Kettilmundsson, vilka alla är besuttna i norra Uppland.

Flera av Sandbro-ättens medlemmar i de senare generationerna har haft låg-

frälse personer knutna till sig genom mansförhållande. Dessa har fått jordgävor, säkert i utbyte mot löfte om tjänst som t. ex. svenner och därvid erhållit frälse som Sandbro-ättens "män" och fått uppta ättens vapen i modifierad form. Detta förhållande belyser släktens höga sociala ställning redan före 1300-talets mitt.

Redan Styrbjörn Torstensson äger jord på flera håll i Uppland och han blir riddare vid mitten av 1320-talet, men det är först i nästa generation ätten kan hänföras till aristokratien, dock inte dess högsta skikt.

Ären omkring 1300-talets mitt blir Styrbjörns två överlevande söner riddare, den ene även riksråd, den andre fogde i Häl-singland och senare på Stockholms slott.¹¹⁰ Huvuddelen av ättens gods går i nästa generation till Gregers Styrbjörnssons barn och hans döttrar blir ingifta i etablerade högfrälse ätter — Porse och Aspenäs-ätten.

Bröderna Gregers' och Torstens troligen samtidiga stenhusbyggen är det konkreta uttrycket för ättens uppnådda sociala ställning och rikedom, men då försvarsfunktionen hos dessa anläggningar är så tydlig, bör de också ses som en följd av det oroliga inrikespolitiska läget i Sverige under 1350-talet.

¹⁰⁵ Styrbjörn omnämns inte i Roséns kartläggning av hertigpartiet (Rosén 1939 s. 229 ff., 301 f.).

¹⁰⁶ Fritz 2 s. 148 resp. 117 f.

¹⁰⁷ Fritz 2 s. 117 f., 133.

¹⁰⁸ Jfr Rosén 1952 s. 26 ff.

¹⁰⁹ Se Gillingstam s. 23 (Torsten Vigolfsson) och SoH 1953 s. 277 (Abjörn Sixtensson).

¹¹⁰ Sjöstedt (s. 228 f.) räknar Torsten Styrbjörnsson till lågfrälset.

Källor och litteratur

- Ahnlund Ahnlund N., Jämtlands och Härjedalens historia I. Sthlm 1948.
- Almquist Almquist J. E., Lagsagor och domsagor i Sverige. 1. Sthlm 1954.
- Anthoni 1966 Anthoni E., Kring ett överlåtelsebrev av år 1353. Historisk Tidskrift för Finland 1966.
- Antoniewitz Antoniewitz M., Vallø gods og dets ejere indtil 1461. Köpenhamn 1976.
- ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i Riksantikvarieämbetet (raä), Stockholm.
- B 15 Lars Eriksson Sparres kopiebok, RA.
- Brandel Brandel S., Bo Jonssons borg vid Bjärka-Säby. Uppsala 1929.
- C 7 Karl Knutssons jordebok över gods i Uppland, Södermanland, Västmanland och Närke, 1450-talet. C-serien, RA.
- C 8 Förteckning över Magdalena Karlsdotters (Bonde) arv efter Karl Knutsson, 1473. C-serien, RA.
- C 39 Gustav Karlssons (Gumsehuvud) jordebok över gods i Uppland, Östergötland, Småland och Västergötland, 1486. C-serien, RA.
- D 1 Uppsala domkyrkas jordebok 1376. D-serien, RA.
- Dahlerup Dahlerup T., Danmark, Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971. Köpenhamn 1971.
- DHT (Dansk) Historisk Tidsskrift 1840—.
- DMS 1: 1 Det medeltida Sverige, Uppland, Norra Roden. Sthlm 1972.
- DMS 1: 4 —, Uppland, Tiundaland: Tierps, Våla, Vendels, Olands och Nardinghundra härad. Sthlm 1974.
- DN Diplomatarium Norvegicum. Utg. af C. R. Unger m. fl. I—XX: 1. Kristiania 1849—1919.
- DS Diplomatarium Suecanum. Utg. af J. G. Liljegren m. fl. I—VI, VIII: 1—3, IX: 1, X: 1. Sthlm 1829—1970.
- EK Ekonomiska (Allmänna) kartverkets karta. Skala 1: 50 000. Norunda härad 1862.
- Elgenstierna Elgenstierna G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor. I—IX. Sthlm 1925—36.
- Engström Engström S., Bo Jonsson I. Uppsala 1935.
- For Frälse- och rusttjänstlängder, Kammararkivet.
- Fritz Fritz B., Hus, land och län 1—2. Sthlm 1972—73.
- Gardell Gardell S., Gravmonument från Sveriges medeltid I. Göteborg 1945.
- Gen Genealogica, RA.
- Genos Genos. Tidskrift utgiven av genealogiska samfundet i Finland. 1930—.
- Gillingstam Gillingstam H., Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden. Sthlm 1952—53.
- Helmfrid Helmfrid S., Östergötland "Västanstång". Geografiska annaler, vol. XLIV. Sthlm 1962.
- HH 31 Historiska handlingar. 31: Arvid Trolles jordebok 1498 jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken. Utg. genom J. A. Almquist. Sthlm 1938.
- Hildebrand Hildebrand B. E., Svenska sigiller från medeltiden. Sthlm 1862—67.
- Holmberg Holmberg K. A., De svenska tunnamnen. Uppsala 1969.
- Hyenstrand Hyenstrand Å., Centralbygd — Randbygd. Malung 1974.
- KL Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1—19. Malmö 1956—75.
- LmS Lantmäteristyrelsens (nu Lantmäteriverkets) arkiv.
- Löfqvist Löfqvist K.-E., Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid. Lund 1935.
- MELL Magnus Erikssons landslag. I nusvensk tolkning av Å. Holmbäck och E. Wessén. Lund 1962.
- PHT Personhistorisk tidskrift. 1898—. Rannsakningar efter antikviteter 1. Utg. av I. Olsson, N.-G. Stahre och C. I. Ståhle. Uppsala 1960.
- RA(p) Riksarkivet (pergamentsbrev).
- Rosén 1939 Rosén J., Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder. Lund 1939.
- Rosén 1952 Rosén J., Kring Alsnö stadga. Gottfrid Carlsson 18.12.1952. Lund 1952.
- Rosman Rosman H., Bjärka-Säby och dess ägare I. Uppsala 1923.
- SD Svenskt diplomatarium från och med år 1401. Utg. genom C. Silfverstolpe och K. H. Karlsson. I—IV: 1—2. Sthlm 1875—1904.

SFSS 245	Svenska Fornskrift-Sällskapets Samlingar 245: Vadstena klosterters två äldsta jordeböcker. Utg. av Anna Larsson. Uppsala 1971.	U	Upplands runinskrifter. Granskade och tolkade av E. Wessén och Sven B. F. Jansson. 1—4. Sthlm 1943—58.
Sjöstedt	Sjöstedt, L., Krisen inom det svensk-skånska väldet 1356—1359. Lund 1954.	UFT	Upplands fornminnesförenings tidskrift. 1871—.
SkSp	Skoklostertersamlingen pergamentsbrev, RA.	UH	Upplands handlingar, Kammararkivet.
SoH	Släkt och hävd. 1050—.	UL	Upplandslagen. Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Å. Holmbäck och E. Wessén. Första serien. Uppsala 1933.
SRP	Svenska riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351. Förtecknade med angifvandet af innehållet (av N. A. Kullberg). I—III. Sthlm 1866—72.	Uppland	Uppland. Upplands fornminnesförenings årsbok. Uppsala 1940—.
ST	Sveriges Traktater med främmande makter. Utg. af O. S. Rydberg m. fl. I—IV. Sthlm 1877—83.	UUBp	Uppsala universitetsbibliotek pergamentsbrev.
Stenton	Stenton D. M., English Society in the Early Middle Ages. The Pelican History of England 3. 1965.	Wrangel	Wrangel F. U., Anteckningar om Rytterns socken. Sthlm 1886.
Styffe	Styffe C. G., Skandinavien under unionstiden. 3:e uppl. Sthlm 1911.	ÅboSvB	Åbo domkyrkas svartbok eller Registrum ecclesie Aboensis. Utg. av R. Hausen. Helsingfors 1890.
Sö	Södermanlands runinskrifter. Granskade och tolkade av E. Brate och E. Wessén. Sthlm 1924—36.	ÄSF	Äldre Svenska Frälsesläkter. I: 1—2. Sthlm 1957—65.

Har påve Alexander III eller ärkebiskop Stefan helgonförklarat Helena av Skövde?

Av Tryggve Lundén

Den påvliga helgonförklaringen av Helena (Elin) av Skövde, Västergötlands skyddspatronessa, har blivit ifrågasatt av vissa forskare, bland andra av Jan Liedgren. Till hans uppsats i PHT, årgång 1978, häfte 1, med titeln *Alexander III:s kanonisation av Elin av Skövde — en följd av ett felplacerat tillägg?*, vill jag göra några påpekanden.

Utgångspunkten för Liedgrens argumentering är en årsboksnotis. I sitt nuvarande skick bör notisen för år 1164 i en årsbok från Östergötland, manuskript D 4 i Kungliga biblioteket, underkastas textkritik, menar Liedgren. Ifrågavarande notis meddelar i tur och ordning att Stefan, den förste ärkebiskopen av Uppsala, konsekrerades år 1164, att den heliga Helena av Skövde samma år kanoniserades av påve Alexander III på begäran av samme Stefan, ärkebiskop av Uppsala, och att palliet då för första gången kom till Sverige under kung Karls regering.

Notisen väcker Liedgrens förvåning ur två synpunkter. För det första tycks framställningen strida mot det normala tillväggångssättet under 1100-talet. Texten redogör för en av påven utfärdad helgonförklaring, och en sådan ter sig som något exceptionellt under denna tid, framför allt när det gäller ett utanför Västergötland föga bekant helgon sådant som Helena. För det andra förefaller det underligt att notisen om Helenas helgonförklaring är inskjuten mellan notisen om Stefans vigning till ärkebiskop och notisen om det ärkebiskopliga palliets ankomst till Sverige. Den senare notisen borde omedelbart ha

åtföljt den förra, menar Liedgren, som här vill företaga en textkritik.

Liedgren drar den slutsatsen att texten i sitt nuvarande skick är förvanskad. I den ursprungliga version, som han rekonstruerar, har årsboksnotisen lämnat uppgift om en sådan biskoplig helgonförklaring som var den sedvanliga under äldre medeltid.

Här bygger Liedgren på kända fakta. Före år 1234 hade en stiftsbiskop rätt att godkänna kulten av ett nytt helgon inom det egna stiftets område. En sådan "biskoplig helgonförklaring" innebar att biskopen lade det nya helgonets relik i skrin och införde helgonets namn i stiftets kalender. En ärkebiskop hade samma befogenhet för hela kyrkoprovinsens vidkommande. De äldre nordiska helgonen har i allmänhet blivit föremål för biskoplig eller ärkebiskoplig helgonförklaring. Detta gäller exempelvis den svenske S:t Erik och den norske S:t Olav. Av legenden om den helige Botvid framgår att ärkebiskop Stefan år 1176 invigt kyrkan i Bot(vida)kyrka och samtidigt skrinlagt relikerna av den helige Botvid, det vill säga stadfäst den åt detta sörmländska helgon ägnade kulten inom den svenska kyrkan.

Liedgren menar nu att, enligt annalen rätt läst, ärkebiskop Stefan inte har åtagit sig något annat för den heliga Helenas av Skövde vidkommande. Uppgiften om helgonförklaringen har enligt hans hypotes ursprungligen varit en marginal-notis i handskriften SKB D4 eller dess förlaga, och den har då lytt: "Eodem anno canonizata fuit beata Helena de Skødhwe per eundem Stephanum archiepiscopum Up-

salensem". Denna marginal-notis skulle sedan av en skrivare ha infogats i själva texten som ett tillägg till uppgiften om Stefans vigning till ärkebiskop, vilken till att börja med haft denna lydelse: *Consecratus est Stephanus primus archiepiscopus Upsalensis ab Alexandro papa tercio*". Innehållet skulle samtidigt ha blivit förvanskad, så tillvida som orden "ab Alexandro papa tercio", vilka ursprungligen åtföljt notisen om Stefans vigning till ärkebiskop, i stället kom att falla mellan orden "Eodem anno canonizata fuit beata Helena de Skødhwe" och orden "per eundem Stephanum archiepiscopum Upsalensem".

I och för sig är Liedgrens hypotes icke sakligt orimlig. En av ärkebiskop Stefan företagen kanonisering skulle ha varit tillräcklig för S:ta Helenas vidkommande, liksom en ärkebiskoplig helgonförklaring varit tillräcklig för S:t Eriks och S:t Botvids vidkommande.

Det bör emellertid observeras, att även om en påvlig helgonförklaring inte var strängt föreskriven under äldre medeltid, så förekom det ändå vid vissa tillfällen att den helige fadern utfärdade helgonförklaringar. Två nordbor har bevisligen blivit kanoniserade av påven före år 1234: Knut den helige, konung av Danmark, år 1099; hans brorson, Knut hertig eller Knut Lavard, år 1169. Den sistnämndes helgonförklaring utfärdades av påve Alexander III på begäran av Eskil, ärkebiskop av Lund, och Stefan, ärkebiskop av Uppsala. Knut Lavards helgonförklaring har alltså utfärdats av samme påve och på begäran av samme ärkebiskop, vilka enligt handskriften SKB D4 i dess nuvarande version, den av biskop Brynolf utarbetade legenden om den heliga Helena i dess nuvarande version (handskriften och legenden må nu vara förvanskade eller icke) och enligt Ericus Olai givit upphov till helgonförklaringen av Helena av Skövde. Det förhållandet att omständigheterna vid S:ta Helenas helgonförklaring tycks ha överensstämt med omständighe-

terna vid S:t Knut Lavards av påven bevisligen utfärdade helgonförklaring, såsom dessa båda helgonförklaringar är återberättade, synes mig tala för att S:ta Helenas helgonförklaring, liksom den danske helgonfurstens, blivit verkställd av påve Alexander III.

Det väcker Liedgrens förvåning att uppgiften om Helenas helgonförklaring i handskriften SKB D4 är inskjuten mellan uppgiften om Stefans vigning till ärkebiskop och uppgiften om det ärkebiskopliga palliets ankomst till Sverige. Ordningen mellan de tre uppgifterna förefaller mig emellertid helt naturlig. Sedan Stefan i Frankrike blivit vigd till ärkebiskop, for han hem till Sverige, medförande två värdefulla ting; för det första den bulla, i vilken påve Alexander förklarade Helena av Skövde som ett av Kyrkans helgon, för det andra det pallium, som var (och är) alla katolska ärkebiskopars insignium. Det är rimligt att uppgiften om Stefans vigning till ärkebiskop är den första i ordningen, uppgiften om Helenas helgonförklaring den andra och uppgiften om det ärkebiskopliga palliet den tredje. Stefans vigning till ärkebiskop var av allt att döma den första händelsen, Helenas helgonförklaring den andra händelsen och det ärkebiskopliga palliets ankomst till Sverige den tredje händelsen. Ordningen mellan notiserna motsvarar händelsernas ordning.

Vad beträffar orden "ab Alexandro papa tercio" är det alldeles i sin ordning att de icke åtföljer orden om Stefans vigning till ärkebiskop men väl orden om Helenas helgonförklaring. Ärkebiskopsvigningen förättades icke av påve Alexander utan av ärkebiskop Eskil. Däremot finns det intet hinder för att påven utfärdade helgonförklaringen. I sin nuvarande version har handskriften SKB D4 fullt korrekta uppgifter. Den kopist, vilken enligt Liedgrens hypotes är upphovsmannen till handskriften i dess nuvarande version, har följaktligen icke gjort sig skyldig till ett "felplacerat tillägg" utan i stället korri-

gerat en förlaga, som haft den vilseledande uppgiften att Stefan blivit vigd till ärkebiskop av påve Alexander III.

I sitt nuvarande skick gör handskriften SKB D4 ett såpass trovärdigt intryck, att man inte, såsom Liedgren gjort, behöver konstruera en äldre nu förlorad Helena-legend med uppgift om en ärkebiskoplig helgonförklaring, vilken skulle ha utgjort inspirationskälla till en äldre, korrekt marginalnotis i förlagan till handskriften SKB D4, vidare en förvanskad årsboksnotis i nämnda handskrift med uppgift om en påvlig helgonförklaring, vilken skulle ha givit upphov till en yngre, likaledes förvanskad Helena-legend. Det hela förefaller synnerligen långsökt.

En omredigering av texten, sådan den Liedgren företager, leder onekligen till en förändrad uppfattning av det faktiska händelseförloppet. Om hans rekonstruktion av den ursprungliga texten är riktig, så blir enligt min uppfattning följden den, att Helena av Skövde inte har blivit helgonförklarad av påve Alexander III utan av ärkebiskop Stefan.

I sin helgonkrönika *Vitis aquilonia*, tryckt 1623, upplyser Johannes Vastovius att Sveriges dåvarande konung, Karl Sverkersson, hos påve Alexander III anhållit om Helenas av Skövde helgonförklaring och att påven beviljat denna anhållan. Samma uppgift förekommer i de *Officia propria* för Sveriges och Polens inhemska helgon, vilka i början av 1600-talet sammanställdes på begäran av konung Sigismund och i vilken Vastovius med all sannolikhet komponerat de officier som är avsedda för de svenska helgonens högtidsdagar.¹ När konung Karl Sverkersson nämnes i *Vitis aquilonia* och i *Officia propria*, så är det med den tämligen ovanliga titeln *Suecorum et Gothorum rex*, svearnas och götarnas konung. I det brev av år 1164, i vilket påve Alexander förklarar Uppsala ärkebiskopssäte upprättat, är Karl Sverkersson tilltalad på samma ovanliga sätt. Om påven utfärdat en bulla för

att tillmötesgå kung Karls anhållan om Helenas helgonförklaring, så har han väl i detta dokument givit konungen samma titel. Det förefaller sannolikt att Vastovius, en samvetsgrann historiker, utnyttjat såväl konstitutionsbrevet för Uppsala ärkebiskopssäte som den numera förlorade kanonisationsbullen och att han lånat titeln *Suecorum et Gothorum rex* från dessa dokument. Liedgren ifrågasätter den påvliga helgonförklaringen. Uppgiften i *Vitis aquilonia* och i *Officia propria* förefaller emellertid tillförlitlig och talar för att påve Alexander verkligen kanoniserat Helena av Skövde.

När påve Alexander III utnämnt cisterciensmunken Stefan till ärkebiskop av Uppsala, så har det förmodligen skett på rekommendation av konung Karl Sverkersson, vilken var en välgörare av cisterciensorden och under vars regering fyra cistercienskloster kom till stånd: munkklostren i Roma och Julita, nunneklostren i Vreta och Gudhem.² Det är möjligt att Stefan till den påvliga kurian i Sens i Frankrike medfört en petition från kung Karl angående Helenas helgonförklaring. På så sätt skulle man kunna förklara de till synes motstridiga uppgifterna i handskriften SKB D4, enligt vilken helgonförklaringen blivit verkställd på begäran av ärkebiskop Stefan, och i den Vastovius författade *Vitis aquilonia* och de åtminstone delvis av Vastovius sammanställda *Officia propria*, som gör gällande att helgonförklaringen blivit verkställd på begäran av konung Karl Sverkersson. Det förefaller som om Helenas helgonförklaring varit ett gemensamt önskemål av Sveriges dåvarande konung och Sveriges förste ärkebiskop.

¹ Se min uppsats Sankta Helena av Skövde, konung Karl Sverkersson och ärkebiskop Stefan av Uppsala — kring en helgonförklaring, PHT 1977.

² Se ovannämnda uppsats i PHT.

Summary

In his article *Alexander III:s kanonisering av Elin av Skövde — en följd av ett fel-placerat tillägg?*, recently published in this review, Jan Liedgren tries to prove that the statement concerning the papal canonization of St. Helena (Elin) of Skövde contained in the Annals manuscript D 4 (Royal Library, Stockholm) is erroneous. According to the hypothesis of Liedgren the original document has stated that Stephen was ordained an Archbishop by Pope Alexander III. and that St. Helena was canonized by the same Archbishop. A later writer, however, has erroneously attributed the canonization of St. Helena to the Pope.

As a matter of fact, an "episcopal canonization" was quite legitimate in early Middle Ages. Until the year 1234 every bishop had the ability to introduce new saints in the calendar of his diocese. It was not altogether exceptional, however, that the Holy father undertook canonizations of saints even before the year 1234. A Danish saint, St. Knut Lavard, has been canonized by the Pope in the year 1169. This canonization was performed by the

same Pope that had canonized St. Helena in 1164, and at the request of the same Archbishop that had petitioned for the canonization of St. Helena, according to the documents, namely by Pope Alexander III., at the request of Archbishop Stephen. The resemblance between the two canonizations, as they are recorded in the documents, speaks in favour of the papal canonization of the Swedish saint.

Johannes Vastovius, a Swedish catholic priest, has written a chronicle of Scandinavian saints, called *Vitis aquilonia* and printed in 1623. In the chapter which is devoted to St. Helena of Skövde Vastovius maintains that Pope Alexander III. has canonized St. Helena at the request of Karl Sverkersson, King of Sweden. According to the Annals manuscript D 4, however, the canonization has been performed at the request of Archbishop Stephen. The discrepancy between the two statements might be explained by the hypothesis that Archbishop Stephen has delivered to the Holy Father a petition from King Charles concerning the canonization of the Swedish saint.

Urmakaren Zacharias Besck

Från bönhas till ålderman

Av Jan Liedgren

I mitt föräldrahem fanns ett golvur med namnet Zacharias Besck på urtavlan. Det slog både timslag och kvartslag och hade datumvisare. Av sin faster Ida Liedgren (1825-1907) hade min far hört berättas, att detta golvur stått i hennes föräldrahem, Råcklunda herrgård i Ekebyborna socken i Östergötland. I bouppteckningen 1842 efter hennes far upptages mycket riktigt bland möblerna i salen ett väggur med fodral. Även i bouppteckningen 1824 efter hennes farfar Lars Liedgren (1746-1824) nämnes "ett väggur med futterale" i salen på Råcklunda.¹ Längre tillbaka har jag ej lyckats spåra det.²

Elis Sidenbladhs bekanta arbete "Urmakare i Sverige under äldre tider"³ upp-lyser, att Zacharias Besck blev borgare i Stockholm 16 februari 1697 och avled 5 mars 1727, samt att ett flertal golvur finnas, signerade av honom. Urmakaräm- betets protokoll den 19 september 1708 visar, påpekas det, att han stått i spänt för- hållande till ämbetet och dess ålderman, hovurmakaren Johan Wideman.

Ett slumpartat fynd i Svea hovrätts se- rie Liber causarum ger en dramatisk skildring av förhistorien till notisen 1708. Även på andra håll anträffas belysande bidrag till konflikten mellan urmakaräm- betet i Stockholm och Zacharias Besck. Lättillgängliga källor, främst i Stock- holms stadsarkiv med dess många person- register, ha givit möjlighet att avsevärt komplettera de uppgifter, som Sidenbladhs lämnat om Besck och hans familj.

Av ålder och enligt 1622 års skråord- ning hörde urmakarna till klensmeds-

skrået i Stockholm. År 1695 delades emel- lertid skrået, och ett särskilt urmakaräm- bete bildades med den tyskfödde Johan Wideman (Wiedeman) som ålderman.⁴ Denne, som från 1690 även var hovurma- kare,⁵ kvarstod som ålderman till sin död 18/6 1717. Någon skråordning är ej känd, men tydligen specialiserade sig det nya ämbetet på "fint verk" (på engelska watch), särskilt fickur, då kallade byx- säcksur, medan tillverkningen av "grovt verk" (på engelska clock), huvudsakligen vad som då kallades väggur,⁶ ansågs som ett lärlingsarbete. Klensmedsäm- betet kom därför att även efter 1695 omfatta vissa urmakare, vilket måste vålla konflikter med det nya skrået. Ett exempel är Johan Zimmerman, som dog i Stockholm 1704 men aldrig tillhörde det nya urmakaräm- betet. Han satte upp tornur i Romfartuna och reparerade ur på Ekolsunds och Kungsörs kungsgårdar och kallade sig i en supplik 1690⁷ för "storurmakare". Vid Ekolsund sysslade han med pendelur 1696.⁸ Emedan Zimmerman utverkat en resolution, som gav honom ensamrätt att göra "viktur", förbjöd Stockholms äm-

¹ Aska häradsrätts arkiv: bouppteckningar, Vadstena L.A.

² Om släkten Liedgren i äldre tid, se Svenska Släktkalendern 1943.

³ 1. uppl. 1918; 2. uppl. 1947 (Nordiska Mu- seets handlingar 28).

⁴ E. Sidenbladhs, Stockholms urmakaräm- bete 1695—1788 (S:t Eriks årsbok 1906, s. 69—93).

⁵ Likvidationer, ser. 19, Kammararkivet, R.A.

⁶ Ordet golvur synes ej ha kommit i bruk förrän på 1900-talet.

⁷ Stockholms stads acta, vol. 27, R.A.

⁸ Räkning 14 dec. 1696, bilagd landshövding- ens i Uppsala skrivelse till K. M:t s. å.

bets- och byggnadskollegium år 1686 Johan Wideman att fortsätta en påbörjad tillverkning av sådana.⁹

Inte minst i England hade tillverkningen av "väggur" med fordral, gärna av dyrbart träslag och med inläggningar,¹⁰ rönt efterfrågan bland de högre klasserna. Därom rapporterar svenska sändebudet i London Johan Leijonbergh i brev 19/6 1686 till en generalguvernör.¹¹ Delvis inspirerad från England var den väggurstillverkning, som bedrevs vid Stjernsund enligt bergskollegii privilegium 29/5 1700 för Gabriel Stierncronas och Christopher Polhammars (sedan Polhem) manufakturverk.¹²

I början av 1686 var Zacharias Besck urmakargesäll i Stockholm och hade för egen räkning åtagit sig att förfärdiga flera ur, bl. a. åt en grevinna Lewenhaupt, trots att han ännu varken var mästare eller borgare. Han anmäldes därför 23 februari inför ämbetskollegiet av mästern Johan Wideman för bönhaseri och tvangs att återlämna uren. Kort därpå fann han lämpligast att flytta hem till Nyköping, där hans styvfar Anders Bäck, vars släktnamn han upptagit i Stockholm, var klensmed. Ryktet om hans mellanhavande i huvudstaden hade vid en sammankomst 18 maj hos smedsämbetet i Nyköping växt till att Zachris Olofsson, som han kallades i hemstaden, nesligen blivit driven från Stockholm. Han hade något besvär att med stöd av ett intyg 15 juni från ämbetskollegiet i Stockholm få kämnärsrätten i Nyköping att 10 augusti 1686 bötfälla ryktesspridaren, klensmeden mästern Reinhold Johansson, som både kom med bortförklaringar och med en attest från Stockholm av klensmeden Mårten Swenck sökte visa, att Zachris Olofsson även eljest uppträtt olämpligt under sin tid som klensmedsgesäll.¹³

Emellertid flyttade Zacharias Besck efter moderns och styvfaderns död åter till Stockholm, där han av stadens handelskollegium 16 febr. 1697 fick burskap som

urmakare. I det nya urmakarämbetet släpptes han emellertid inte in, utan han slöt sig till klensmedsskrået.¹⁴ Wideman och hans ämbetsbröder bevakade misstroget denne konkurrent. Den 4 mars 1702 anmälde de honom hos ämbetskollegiet som en bönhas, som dem till förfång gjorde "allehanda uhr". Besck sade sig ej göra andra ur än väggur, "som skall vara ett grofft arbete." Kollegiet gav honom tillstånd att fortsätta därmed; dock finge han inte göra några "byxsäckzuhr" eller anställa gesäller utan blott ha en "gosse" till sin hjälp, eftersom han hade "en lam handh". Den 16 febr. 1705 anmäldes han åter för ämbetskollegiet, denna gång för att han mot 1702 års resolution hade två lärlingar i sin verkstad. Besck svarade, att det bara var hans son (Johan) och hans (föräldralöse) brorson (Jacob), och han slapp straff men förpliktades vid vite att åtlyda resolutionen 1702.¹⁵

Vid denna tid pågingo i Stockholm värvingar för det regemente, som överste J. W. von Becker enligt patent 3 mars 1704 åtagit sig att uppsätta. Fänriken Christian Berendt Gillius,¹⁶ som med en patrull hade värningsuppdrag, hörde sig för hos hantverksmästarna, var det kunde

⁹ Ämbetskollegiets protokoll 11 och 18 febr. 1686, Stockholms SA.

¹⁰ Jfr William Karlsson, *Ur och urmakare* (Kulturen 1954), samt Svenskt möbellexikon 3 (1962), art. Ur (sp. 1033—45).

¹¹ *Industri*, vol. 2, RA.

¹² Se bl. a. Sten Lundwall, *Stjernsundsuren* (1949, Nordiska Museets handlingar 35).

¹³ Ämbetskollegiets protokoll 23 febr. (s. 48—49) och 15 juni (s. 161—163) 1686, Stockholms SA; Nyköpings stads kämnärsrätts protokoll 20 juli och 10 aug. 1686, Svea hovrätts arkiv, RA.

¹⁴ Se bl. a. förteckning 1709, Ämbets- och byggnadskollegium: F I a Diverse förteckningar 1673—1743, Stockholms SA.

¹⁵ Extrakter av Stockholms stads ämbetskollegii protokoll 4 mars 1702 och 16 febr. 1705, i avskrift bilagda Johan Widemans inlagor till Svea hovrätt 14 juli 1705 (fol. 7 r-v) och 9 jan. 1706 (fol. 3 v—31 v), *Liber Causarum* vol. 158 pars 2 akt 1, Svea hovrätts huvudarkiv, RA.

¹⁶ Saknas i Adam Lewenhaupt, *Karl XII:s officerare* (1920—21).

finnas bönhasar och andra, som kunde räknas som lösdrivare och därför pressas till värvning. Johan Wideman var ej sen att berätta om ämbetskollegiets båda resolutioner om Besck (kanske förevisade han också kopior), och han påstod, att denne nu sutte med fyra lärgossar i stället för en. Med sin förare Colin Le Clair¹⁷ och några bussar begav sig fänriken till Bescks gård i kvarteret Gråberget på Söder (mellan Tjärhovsgatan, Götgatan och nuv. Folkungagatan) för att, om så erfordrades med våld, taga ut de båda olaga lärlingarna Johan Grund och Jacob Besck. Colin Le Clair ställdes med dragen värja i porten, och där blev Bescks dotter Maria omkullstött, och hans hustru Anna fick en blödande rispa i handen, när de ville stänga porten för soldaterna. För att hindra svårare blodsutgjutelse rådde Besck (som först tagit en bössa och hotat skjuta soldaterna) gossarna att frivilligt följa med värvaren, som lyckades påtvinga den ene värvningspengar. De dramatiska omständigheterna skildras enligt en rad vittnesmål inför kämnärsrätten i rådhusrättens protokoll 20 februari och 5 juli 1705.¹⁸

Zacharias Besck var emellertid ej sinnad att ge tappt. För det första vände han sig till kungl. kommerskollegium, som med den mäktige greve Fabian Wrede i spetsen den 16 mars 1705 i god merkantilistisk anda gav Besck rätt att bruka hur många pojkar han ville för sin tydligen blomstrande manufaktur, som minskade importen av väggur från utlandet och t. o. m. vunnit avsättning utomlands. Brev härom expedierades till Stockholms borgmästare och råd.¹⁹ För det andra förmodade han vice stadsfiskalen Anders Röding att inför kämnärsrätten åtala fänriken och hans bussar för hemgång och excesser i strid med 1678 års förordning.²⁰ När fänriken inför kämnärsrätten sökte skjuta skulden på mästern Johan Wideman som anstiftare, vände sig Besck för det tredje den 6 maj till riksänkedrott-

ningens gunstling, överste marskalken greve Johan Gabriel Stenbock med begäran, att borgrätten skulle döma hovurmakaren Wideman att ge Besck laga satisfaktion. Eftersom sådan sak inte lydde under borgrättens jurisdiktion, hänvisades Besck att framföra sin klagan inför rådhusrätten, som också hade att döma i det av kämnärsrätten rannsakade målet.

Mot Bescks anklagelser sökte Wideman försvara sig i en skrift, som han den 16 juni 1705 ingav till rådhusrätten. Han vidhöll däri, att Besck vore en bönhas, och bifogade som bevis avskrifter av ämbetskollegiets resolutioner 4/3 1702 och 16/2 1705. Enligt 1669 års allmänna skrårordning, art. 2: 3,²¹ var det hans plikt som ålderman att "söka ämbetets gagn och nytta". Besck kunde inte tagas in i ämbetet, eftersom han inte kunde förete bevis på att han lärt ut sina pojkar, och hans uppförande framginge av ett i avskrift bifogat brev²² från hans läromästare mästern Wolf Hinrich Guner (?) i Königsberg,

¹⁷ Död 1737 som ryttmästare, stamfar för nuv. ätten Charpentier.

¹⁸ Koncept i Rådhusrättens kriminalprotokoll 1705 20 febr. och 5 juli (maskinfol. 68 v—69 v och 559 r—564 v), Stockholms SA. — Protokollsutdrag 20 febr. 1705 och 5 juli 1705 (med domen) i original i LC 158: 2 nr 1, (ofol. resp. fol. 13—17), Svea hovrätts arkiv, RA. — Sista stycket 5 juli (domen över Johan Wideman) även i separat protokollsutdrag i original (hovrättsakten fol. 27—28) och i avskrifter, bilagda Johan Widemans inlagor till hovrätten 14 juli 1705 och 9 jan. 1706 (hovrättsakten fol. 6 r—v och 29 r—v).

¹⁹ Avskrift, bilagd Zacharias Bescks inlaga till Svea hovrätt 9 febr. 1706, LC 158: 2 nr 1, fol. 39 v—40 r, Svea hovrätts arkiv, RA; se bil. 2 nedan. — Även i Kommerskollegii registratur 1705 (första bandet); jfr dess protokoll 1705, fol. 140 r, båda i RA.

²⁰ Närmast åsyftas väl förordningen 28 febr. 1678 (J. Schmedeman, Justitiæ werket, 1706, s. 698 ff.). Jfr även resolutionen 10 jan. 1678 (a. a. s. 696 f.).

²¹ A. A. von Stiernman, Samling ... ang. Sweriges rikets commerce etc., III (1753), s. 736.

²² Avskrift, bilagd Johan Widemans inlaga till Svea hovrätt 14 juli 1705, LC 158: 2 nr 1, fol. 9 v, Svea hovrätts arkiv, RA; se bil. 1 nedan.

skrivet 4 juli 1694 till mästern Martin Hütter i Stockholm, medan denne ännu var gesäll hos Wideman; Besck kallades däri skälm och tjuv och sades ha rymt ur läran. Eftersom Besck alltså vore en bönhas, hade Wideman på förfrågan av fänrik Gillius angivit honom, men han hade ej uppmanat fänriken att använda våld. Kommerskollegii resolution hade han då varit okunnig om, och den hade vid tiden för Gillius' aktion varken varit resolverad eller kungjord.

Rådhusrätten dömde 5 juli 1705 fänriken Gillius och hans förare Le Clair enligt stadslagens edsöresbalk, kap. 4, att böta vardera 40 mark silvermynt. Därför dömde den urmakaråldermannen Wideman enligt K. M:ts stadga om rådsbane av 29 juli 1698²³ och Svea hovrätts reskript därom 5 nov. 1698²⁴ att såsom rådsbane även böta 40 mark smt. Slutligen dömdes Wideman också enligt K. M:ts stadga av 4 juli 1695, § 22,²⁵ att böta 20 daler smt för sidvördnad mot rätten och 10 daler smt för okvädinsord mot Besck inför rätta.²⁶ Hovrätten hade redan 20 februari varnat Wideman för sådant,²⁷ och hans inlaga den 16 juni synes snarast ha betraktats som försvarande.

När Wideman ville erlægga vadepening för att vädja till hovrätten, vägrade rådhusrätten honom detta.²⁸ Han vände sig då 14 juli till Svea hovrätt med en besvärsskrivelse, där han ytterligare utvecklade sina skäl för sin oskuld, och bifogade sin skrift av den 16 juni i avskrift med Königsbergbrevet som bilaga. I sin förklaring häröver, som ingavs till hovrätten den 18 oktober, hävdade Besck, att Wideman huvudsakligen angripit rådhusrättens protokoll och domskäl, vilka det ej tillkomme honom att bedöma, men han begärde också, att Wideman skulle straffas som "paskvillant" för utspridning av det gamla brevet från Königsberg 1694, eftersom dess författare såsom lydande under främmande herravälde ej kunde ställas inför svensk domstol.

Emellertid resolverade hovrätten den 7 december på grund av målets principiella karaktär, att Wideman skulle få appellera, och den 9 januari 1706 kom målet mellan Wideman och Besck upp i hovrätten. Wideman utvecklade då i en ännu vidlyftigare inlaga, hur oskyldig han vore, bl. a. därför att kommerskollegii resolution icke genast kommunicerats honom som ålderman. För att bli godkänd som mästare eller ens gesäll i urmakarämbetet borde Besck kunna uppvisa sitt behöriga lärobrev, såsom 1669 års skråordning, art. 6, föreskrev, och han ville veta, på vilka skäl magistraten gjort denne till borgare. Besck svarade 9 februari ganska kort och bifogade kommerskollegii resolution 16 mars 1705, som gav honom rätt att arbeta som urmakare. Wideman replikerade 29 februari bl. a., att kommerskollegium dock ej kallade Besck mästare. I sin "duplik" den 2 april 1706 höll sig Besck till rådhusrättens protokoll, vilkas trovärdighet det vore förmätet av Wideman att förneka. I mitten av september godkände båda parter hovrättsreferentens relation i målet, som sedan kom upp i hovrätten först 26 mars 1707, då parterna träffat en förlikning, som stadfästes genom hovrättens dom den 4 april 1707.²⁹

I förlikningen förklarades, att brevet från Königsberg icke skulle lända Besck till förklening eller ha något vitsord. Wideman betygade sig inte veta med Besck annat än det som redligt och ärligt är, och därtill ville Wideman betala Besck 100 daler silvermynt i skadestånd. Rättegångskostnaderna kvittades.

Wideman hade alltså lidit nederlag.

²³ Justitiäverket, s. 1516 f.

²⁴ Arstrycket. Ett ex. är inhäftat i Svea hovrätts registratur 1698, RA.

²⁵ Justitiäverket, s. 1423 f.

²⁶ Se ovan not 18.

²⁷ Se ovan not 18.

²⁸ Det följande efter hovrättsakten, LC 158: 2 nr 1, Svea hovrätts arkiv, RA.

²⁹ Undertecknad renskrift i Svea hovrätts dombok 1707, fol. 73 r—74 r, RA; Se nedan bil. 3.

Rådhusrättens dom om böter för honom som rådsbane och för sidvördnad mot rätten stod alltså fast. Det var rättegångskostnaderna i hela detta mål, som åldermannen den 19 september 1708 ville, att urmakarämbetet skulle betala.³⁰

Zacharias Besck fick visserligen själv betala sina dryga rättegångskostnader, men hovrättsdomen hade oskadliggjort brevet från Königsberg och erkänt honom som urmakare. Med sitt borgarbrev av 1697, kommerskollegii brev 1705 och hovrättsdomen 1707 borde han ohindrat kunna fortsätta sin tillverkning av väggur, trots att han tillhörde klensmedsämberet och ej urmakarämbetet. När bisittaren i klensmedsämberet Johan Åkerman (död 4/2 1717 som klensmedsålderman) avgick 1711, valdes Besck av detta hantverksskrå till dennes efterträdare som bisittare och en av stadens 48 äldste.³¹

Bescks upphöjelse kunde Wideman naturligtvis ej lida. Han gav en avskrift av Königsberg-brevet till "ungmästaren" i klensmedsämberet, och denne visade det vid ämbetets allmänna sammankomst en höstdag 1712, dock först sedan den rådmann, som brukade närvara, hade avlägsnat sig. Det blev stort buller, och åldermannen Anders Andersson (död 30/4 1713) och mästare Magnus Filter hade all möda att hindra våldsamheter. Flera hävdade, att en sådan som Besck ej borde sitta bland dem, ty det skulle skada ämbetets anseende utomlands, så att inga Stockholmsgesäller skulle bliva antagna där och inga tyska gesäller vilja giva sig hit. Besck fann därför klokast att godvilligt avsäga sig sitt bisittarämbete och lämna ifrån sig nyckeln till ämbetslådan. Ett par dagar senare ingav han dock en klagoskrift, som föredrogs i stadens ämbetskollegium 11 november 1712. Han begärde däri, att kollegiet skulle avfordra klensmedsämberet yttrande, om ämbetet gjorde sig delaktigt i beskyllningarna i brevet från Königsberg, och om det ville hindra honom från förvaltandet av bisit-

tarvärdigheten. Eftersom Besck ej överbevisats om något brott, som kunde medföra avsättning, och eftersom ingen finge taga avsked från bisittarämbete utan borgmästares och råds vetskap,³² resolverade ämbetskollegiet, att Besck skulle återfå nyckeln och sin värdighet, vilket meddelades de uppkallade mästarna av klensmedsämberet. Vad brevet vidkom, hänvisade kollegiet till hovrättsdomen 1707 och tillade, att injuriprocess hörde till annat forum. En vecka senare, den 18 november, kom åldermannen med några ämbetsbröder och återlämnade Bescks lådnyckel till kollegiet, men de begärde, att magistraten skulle förmå Besck att på vederbörlig ort rentvå sig från beskyllningen i brevet 1694.³³ Frågan skymtar en gång i protokollet 14 april 1713 men försvinner sedan.

De följande åren synes Zacharias Besck ha kunnat fortsätta sin ertillverkning³⁴ utan illvilliga attacker från urmakarämbetet. Han kunde kvarstå som bisittare i klensmedsämberet, och efter Magnus Filters död 5 augusti 1719 blev han dess ålderman. Alla hans tre söner blevo urmakarmästare inom klensmedsämberet, liksom en måg. Tyvärr ha inga uppgifter påträffats, som ge namnen på de snickare, som tillverkade fodralen till Zackarias Besck d. ä:s "väggur". En förutsättning för

³⁰ Sidenbladh 1947, s. 33, efter Urmakarämbetets protokoll, Stockholms SA.

³¹ Ämbets- och byggnadskollegium: F I a Diverse förteckningar 1673—1743, Stockholms SA.

³² Jfr skråordningen 1669, art. 2: 5 (Stiernman III, s. 736 f.)

³³ Ämbetskollegiets protokoll 11 nov. (s. 206—213) och 18 nov. (s. 228—229) 1712, Stockholms SA.

³⁴ Sidenbladh 1947 avbildar ett bordsur (fig. 38) i privat ägo och en urtavla i Nordiska Muséet samt nämner ett stort biblioteksur i Sinebrychoffska saml. i Helsingfors och att ett f.ertal golvur äro kända. Ett golvur står i Hallwylska museet i Stockholm, och ett alljämt gående golvur finns på det Ridderstolpeska Fiholm (Slott och herresäten i Sverige: Närke och Västmanland, 1969, s. 265 och bild s. 266).

Bescks försäljning var helt visst, att han hade goda förbindelser med skickliga snickare, som kunde tillverka fodral i förnäma kunders smak. På en passansökan 2 mars 1716 finns Bescks sigill, som symboliskt nog i skölden har en urtavla och på hjälmen Södermanlands grip.³⁵

Den 5 mars 1727 dog klenmsmedsåldermanen Zacharias Besck. Bouppteckningen den 17 april 1727³⁶ upplyser, att hans verktyg värderats till 300 daler kopparmynt av hans efterträdare som klenmsmedsålderman Daniel Hamm (död 21/7 1748) och två medhjälpare. Boet var så pass välbärgat, att ett särskilt arvode betalades för den likpredikan, som 7 mars hölls i Katarina kyrka av magister Petrus Strandman.³⁷ Arvingar voro änkan Anna Marinie,³⁸ tre söner och två döttrar samt äldsta dotterns två omyndiga barn.

Äldsta dottern *Brita Besck*, som var född i Nyköping, hade först varit gift med Christoffer Georg Schwedemann, död i Reval 24/9 1710 som löjtnant vid Västerbottens infanteri, och sedan 23/7 1711 med Johan Samuel Bjurberg, då fänrik vid samma regemente, från 1721 kapten vid Kymmenegårds läns infanteri och död 27/12 1731.³⁹

Andra dottern *Maria*, som var ogift vid bråket 1705, hade före 1710 gift sig med urmakarmästaren Lars Buhre,⁴⁰ som 1727 var urmakare i Norrköping, och gifte efter hans död om sig 25/8 1731 (Katarina) med avsk. sergeanten Anders Rosengren.

Den tredje dottern *Catharina Besck* var sedan 2/10 1715 (Katarina) gift med Anders Häll, som 1727 var skräddarmästare i Hedemora.

Äldste sonen hette *Johan Besck*. För honom begärde fadern 20/6 1705 pass åt Tyskland, där han 1708 var hos urmakaren Caspar Nithardys änka i Stettin,⁴¹ och 22/6 1709 åt Riga. Han blev sedan borgare och urmakare i Norrköping, där hans gård och all egendom brändes av ryssarna

Zacharias Bescks namnteckning och sigill 2 mars 1716. (Foto: Nordiska Muséet.)

1719.⁴² Som urmakarmästare bodde han enligt mantalslängderna med sin hustru 1726—33 i S:t Lars kvarter i Linköping, men 1739 fanns där endast hans änka.

Andre sonen *Anders Besck* kallades våren 1716 av borgmästare och råd i Nyköping dit som urmakare,⁴³ och enligt mantalslängden 11/2 1717 bodde han då i denna stads första kvarter. Nyköping brändes 1719 av ryssarna, och han flyttade till Stockholm, där han 1725 bodde i kvarteret Stormhatten på Norrmalm. Han dog redan 26 mars 1729, och boet var enligt bouppt. 27/9 1729 utfattigt. Änkan

³⁵ Nordiska Muséets skråarkiv: Passhandlingar: Urmakare.

³⁶ Stockholms SA.

³⁷ Död 27/12 1752 som kyrkoherde i Saleby av Skara stift, se Bo V:son Lundqvist, Västgöta nation i Uppsala I, 1595—1720 (1928—46), nr 1461.

³⁸ Hennes syster Elisabeth Marinie var gift med färgaren i Stockholm Christian Fredrik Waxmuth, död 7/3 1717.

³⁹ Lewenhaupt, Karl XII:s officerare, II s. 615 (Schwedemann) och I s. 54 (Bjurberg). Hustrun kallas där felaktigt Bäck.

⁴⁰ I Nordiska Muséets skråarkiv finns en odat. passansökan av Zacharias Besck för sin måg mästare Lorents Bure med hustru till Åbo och för sin dotter, fänrik Schwedemanns hustru, till Reval.

⁴¹ Caspar Nithardy hade av Karl XI utnämnts till Königl. Schwedischer Hofurmacher och dog 1706 (Sidenblad 1947, s. 111). En Johan Bescks skuld till änkan 1708 omtalas i Zacharias Bescks bouppteckning 1727.

⁴² Supplik (odat.) i Biographica, RA.

⁴³ Passansökan 2/3 av Zacharias Besck för sonen, Nordiska Muséets skråarkiv.

Margareta Gerner gifte 2/11 1732 om sig med klensmeden i Stockholm Håkan Forssman, som dog 3/10 1744 i Stockholm.

Två yngre barn voro döpta i Jakobs förs., Zacharias 30/8 1722 och Catharina 18/9 1724, och levde båda 1729. Dottern Anna Margareta Besck, som var 12 år 1729, gifte sig 1/6 1738 (Katarina) med klensmeden Matthias Bromark, medan sonen Anders Besck, som var 8 år 1729, blev stålsmed och slutligen klensmed vid Alingsås manufakturverk samt dog 1747,⁴⁴ efterlämnande änka och nyfödda dottern Anna Margareta Besck, som 29/11 1767 (Katarina) gifte med hovskräddaren Johan Laxell.

Bouppteckningen 1729 efter Anders Besck ger några intressanta uppgifter om hans urmakarverksamhet. Han var nämligen skyldig Borgå stads magistrat 510 daler kmt och riksrådet greve Nils Gyllenstierna 410 daler för ej levererade urverk samt snickaren Samuel Nyström (död 30/6 1774, 75 år) 104 daler kmt för urfodraler. Bland dem som arbetat hos Anders Besck var (enligt intyg 11/3 1729 av den ovan nämnde klensmedsåldermannen Daniel Hamn) Laurentz Ruuth (1704—59), som blev urmakare och ålderman i klensmedsämberet i Norrköping och tillverkat ett par kända golvur.⁴⁵

Yngste sonen *Zackarias Besck jr* blev också urmakarmästare och dog kort efter fadern; han begrovs i Katarina 21/5 1727 och var enligt bouppt. 1728 utfattig. Han hade gift sig 18/8 1723 (Katarina) med Birgitta Svart och hade en son Zackarias Besck, född 1725, som blev klensmed och fick börsbrev 1753.

Zackarias Besck d. ä:s styvfar klensmeden Anders Bäck i Nyköping bodde enligt mantalslängderna 1661—1692 i stadens femte kvarter men i den längd, som upprättades 16 feb. 1693, anges han vara död. Hustrun hade dött ett år tidigare. Utom Zacharias hade hon också en son Anders Olofsson, som blev åkare i Stockholm och

gift med Catharina Jakobsdotter, som överlevde honom. Enligt 1711 års mantalslängd för Katarina förs. var hon då död, och gårdsbrevet på den öde gård i kvarteret Tjurberget, som hon ägt, innehades av Zacharias Besck. En son till Anders Olofsson var den Jacob Besck, som var inblandad i bråket 1705. Han hade i sju år arbetat hos farbrodern Zackarias, när denne 3/3 1706 begärde pass för honom till Riga. En annan son var den Zackarias Besck, som var rotebåtsman i Åker och nämnes i bouppt. 1736 efter sin moster Anna Jakobsdotter (änka efter åkaren i Stockholm Måns Öhrling). Han hade varit gift med Anna Larsdotter Korp, död 18/2 1732.⁴⁶

Zackarias Bescks och hans släktingars yrkesval och giftermålsförbindelser visa som synes en stark övervikt för klensmedsyrket. Ehuru Zackarias d. ä. själv och hans måg och söner främst voro urmakare, förblevo de anslutna till klensmedsämberet och släpptes ej in i det nya fina urmakarämberet.

Bil. 1 (jfr not 22)

Extract af Zachris Beschs lehremästare, uhrmakaren i Kiönigsbergh Mäster Wolff Hindrich Guners breff till uhrmakaren här i Stockholm Mäster Martin Hütter, daterat Kiönigsbergh d. 4 Julij 1694.

Meinen freundlichen Grusz und alles gutte zuvor, werther Martin Hütter.

Sein den 2 Maj an mich abgegangenes Schriben ist mir allererst d. 28 Junij zuhänden kommen, ausz welchem ich seine gutte Gesundheit vernommen, welche mir lieb ist. Wasz mich und die Meinigen betrifft, sind wir dem högsten Gott zu dancen noch alle gesund. Auff den von mir erforderten bericht wegen desz Zacharis Bähskzen gebe mitt Grund der Warheit dies kurtze Antwort: dasz besagte Zacharis Bähzke alsz ein Schelm und Dieb ohn einzige Uhrsach von mir ausz der Lehre entläuffen und ein newes Kleid von etz-

⁴⁴ Bouppteckning 1748 i Stockholms SA.

⁴⁵ Sidenblad 1947, s. 70 och 132.

⁴⁶ Hennes bouppteckning (liksom övriga nämnda) i Stockholms SA.

lich 20 RM, auch dazu eine kleine Uhr
nebst andern Uhrmacher Instrumenten
schelmischer und diebischer weise entwen-
det und mit davon geläuffen, welches er
die Herren Uhrmacher daselbst eben also
berichten kan, will es ihnen auch schrift-
lich geben, dafern sie es von mir begeh-
ren. Womit ich Ihn der getreuen Obhutt
Gottes erbege und verbleibe
Kiönigsberg d: 4 Julij
Anno 1694.

Ewer dienstwilliger
Ex originalj vidj Wolff Hinrich Guner
Nicolaus Malmsteen

Bil. 2 (jfr not 19)

Till Borgmästare och Råd i Stockholm
Dhet hafwer uhrmakaren Zacharias Besck
igenom des suplique till kiänna gifwit,
huru som Uhrmakare Embetet här i staden
öfwer honom sig beswärat, som skulle han
med sine uhrs och arbetes tillwärcande
dem uthj deras näring præjudicera och till
hinders wara, emedan han, såsom utom
deras skråå, skall hålla mehr fålck än ho-
nom effterlåtit är, nembl:n en gässe till
föllie af stadzens Embetes Collegij Resolu-
tion af d. 16 passato; hwar emot han an-
drager, att han Uhrmakare Embetet intet
till præjudice warit, alldenstund emellan
deras arbete och hans en stor åskillnat
wara skall, ty att dhe sällan eller alldrig
något wägguhr, uthan allenast smått ar-
bete af böxsäcksuhr och des likjt förfär-
diga, men han där emot wägguhr med an-
nat grofft arbete tillwärcar, hwilket han
igenom stadzens Embetes Collegij Resolu-
tion af d. 4 Martij 1702 till låtit är, skoh-
landes hans arbete så inn som utom landz
wunnit godt nöije och renommee, att så-
dant arbete, som utrijkes ifrån förskrif-
wes, icke sådan afgang hafft som förr,
medelst han sine uhr för fast billigare prijs
än dhe utländske försälja kunnat, hwar
igenom skall hända, att han icke allenast
en hop inlänske materialer consumerar,
utan ochså inrijkes personers som och
många främandes penningar således i lan-
det förblifwa; hwarföre han ödmuikel:n
anhåller, det måtte honom effterlåtas, des
arbete obehindrat hädan effter så lenge
fortsättia, som ingen någon skiählig orsak
hafwer, sig där öfwer att beswära, då han
förmodar sig sådant arbete skohla fram-
skaffa, att man ej wijdare skall behöfwa
några sådana uhr utrijkes ifrån att inför-
skrifwa, allenast honom effterlåtas må, så
mycket fålck hålla, som han nödwändig
betarfwar, hälst han omöijeligen med en

gässe, som honom allenast effterlåtas will,
sig behielpa kan; kunnandes sådana gassar
sedan dhe hoos honom utlärde blifwa, sig
till någon annan mestare af Embetet begif-
wa och där gesäller blifwa, då dhe af Em-
betet sedermera få nyttan af det, som så-
dana gassar hos honom lärt. Nu som stad-
zens Embetes Collegium för detta resolve-
rat och för gott funnit att bewillia uhrma-
karen Zacharias Besk, det han måtte få ar-
beta och giöra wägguhr och hwadh grofft
arbete angår, och han det loford om sig
hafwer att giöra godt arbete och för godt
kiöp; så emedan det länder Kongl. Maj:tz
undersätare till bästa, att penningarne,
som eljst för sådana wahror plägar utgå,
måge blifwa i landet, om dhe nu sådan
manufactur här i landet för billigt prijs så
godt som annorstädes bekomma kunna; ty
kan man intet finna skiähl, hwar före ho-
nom ej må till låtas flere poikar att an-
taga änn en, effter som han med en gosse
sig omöijeligen behielpa kan, utan hafwa
I, goda herrar och män, den anstalt att
giöra, det honom uhrmakaren Zacharias
Besk intet må hindras, flere poikar att an-
taga, som han sielf till sitt arbetes bestrij-
dande och fort sättiande kan behöfwa,
hälst han sielf intet prætenderar, att dhe
gassar, som han där till antager, böra förr
passera under Embetet, än dhe hos en an-
nan mestare lärt hafwa, hwilket I, gode
herrar och män, wille låta wederbörande
sig till rättelse lända. Hwar med wij be-
falle Eder Gud alltzmchtig. Stockholm d.
16 Martij 1705.

På dragande kall och embetes wägnar
Fabian Wrede

H: Billingschiöld P: Snack H: Flemmingh
J. Stiernhöök J. Silfverström
/J. Ehrenstedt

Bil. 3 (jfr not 29)

Kongl. Rättens sentens och dom uti den
hos Borgmästare och Råd i Stockholm d.
5 Julii A:o 1705 resolverade och under
den Kongl. Rätten lagwadde sak, emällan
uhrmakareäldermannen M:r Johan Wid-
man å den ena kjarande, och uhrmakaren
Zacharias Bäsch å den andra sidan swa-
rarne; angående det Widman gifwit wärf-
warne anledning på Bäschs drängar, och
den oförrät honom der wid skal wara til-
fogat: hwar om, jämte rättgångs expen-
ser, parterne för detta twistat, men nu
mera åro förente, afsagd Stockholm d. 4
Aprilis A:o 1707.

Aldenstund ofwanbemälte parter hafwa in för den Kongl. Rätten sig förklarad, med hwar annan således uti wänlighet wara förlikte, at det missförstånd, som emällan Widman och Bäsch upkommit, skal här med å bägge sidor alldeles wara uphäfwit och alla tider förgjätit, så at ingentera hädan effter der på något vidare skal tala och yrkja, och skal det brefwet, som uti Rätterna emot Bäsch blifwit producerat, honom Bäsch til ingen förklening uti ringaste måtto lända böra, eller til någon del witsord hafwa, effter som han betygat sig med Bäsch intet annat weta, än

det som redelighet och ährligheit är, wiljandes Widman för skadestånd af denna upwuxne twist och process uti et för alt til Bäsch betala ethundrade daler silfwermynt. Altså warder denna af parterna frivilligen ingånga förlikning här med confirmerat och stadfäst; och sådant alt med rätta. Actum ut supra.

H: Heerdhielm

Olaus Thegner

Gab. Stierncrona

Jöns Nordenhielm

Conradt Ribbing

P. Scheffer

J. Z. Wattrangh

N: Lagerkrook

Eric Lovisin

B: Baas

/Magnus Salan

Biskop Carl Papkes biografiska data

En varningsskylt för släktforskare

Av Hilding Pleijel

Varje erfaren forskare vet hur riskfyllt det är att för persondata följa den gängse sekundärlitteraturen. Det finns tyvärr ingen felfri personmatrikel, det har aldrig funnits och kommer aldrig att finnas någon sådan. Möjligen får man här göra undantag för Håkan Ohlssons (far och son) prästmatriklar, som synas närma sig fullkomligheten.

Det värsta är att när en gång ett datum fel smugit sig in i en eljest noggrann författares framställning, kan detta fel sedan leva kvar i bok efter bok under århundraden. Under författandet av några biskopsbiografier för Lunds stifts Herdaminne har jag i en biografi träffat på dylika oriktigheter, som är så belysande att de förtjänar att omtalas.

Det är fråga om **Carl Papke**, som var biskop i Lunds stift och prokansler vid Lunds universitet från slutet av år 1738 till början av år 1740, alltså endast något över ett år. Men det är naturligtvis ändå viktigt, att alla data i hans levnad blir riktigt angivna.

1. Det gäller först C. P.:s *födelsedatum*. Här anger både Weibull-Tegnér, Lunds universitets historia 2 (1868: 32) och C. Sjöström, Skånska nationen 1682—1832 (1897: 82) 1681 som födelseår. Då båda dessa förf. ansetts som mycket vederhäftiga genealoger, är det förklarligt att den efterföljande litteraturen godtagit deras uppgift. Märkligt är att Weibull-Tegnér angett nämnda datum trots att S. Cavallins tidigare utgivna Lunds stifts herdaminne 1 (1854: 154) särskilt anmärker att C. P. "föddes i Lund 1/10 1687 enligt kyrkoboken".

Hur skall detta förklaras? Jo, Weibull-Tegnér har tydligen gått till en tidigare universitetshistoria, J. J. von Döbelns Reg. acad. lundens. Historia (1740: 96 ff.), där C. P.:s egenhändiga levnadsbeskrivning på latin meddelar: "natus sum Lundae Gothorum ipsis Kalendis mensis Octobris anni 1681". Detta måste emellertid vara ett fatalt tryckfel av Döbeln, ty strax efteråt berättar C. P. att hans fader (biskop Christian Papke) "me puerum fere sexennum inter orbos reliquisset". Då fadern dog 1694, måste C. P. som födelseår ha skrivit 1687.

Från Weibull-Tegnér har tydligen Sjöström övertagit uppgiften 1681, och genom denne med rätta ansedde genealog har sedan detta oriktiga datum spritt sig i den populära litteraturen. Därmed har C. P. blivit 15-årig (istället för 9-årig) när han inskrevs vid universitetet och 24-årig (i stället för 18-årig) när han promoverades till magister osv. under hans fortsatta bildninggång och senare befordran. Det kan tilläggas att Cavallins ovan nämnda uppgift inte heller är fullt korrekt. I Lunds stadsförsamlings födelse- och dopbok för år 1687 (Lunds landsarkiv) står inte att han "föddes 1/10" utan att han "christnades d. 7 oct".

2. Den andra oriktiga uppgiften avser C. P.:s *utnänningsdatum som biskop*. Här har hela raden av andrahandskällor, Cavallin, Weibull-Tegnér, Sjöström och även G. Carlquist i dennes utomordentligt noggranna Lunds stifts herdaminne (4: 45) angett 8 nov. 1738. Några andra och äldre källor uppger emellertid 9 nov.

I en tryckt "gratulation och wälönskan" på vers till C. P. vid dennes utnämning anger förf., prästmannen N. Angelin, på själva titelbladet att C. P. "blef d. 9 nov. A:o 1738 . . . förordnad till biskop", och inne i hyllningskvädet omnämner han att "Gud siälf oss gifwit [biskopen] på Sanct. Theodori dag", dvs. 9 nov. Viktigare är att C. P. själv i sin självbiografi (Döbeln: 103) uppger "V Iduum Nov. dicti anni", alltså 9 november. Efter honom har A. O. Lindfors (Reg. acad. lundens. Historia 2: 35) med angivande av Döbeln som källa ävenledes 9 nov. 1738.

Det är emellertid inte självklart att det är Döbeln (eller rättare C. P.) som har rätt uppgift. Alla här omnämnda förf. är ju "berättande källor" och äger inte vitsord gentemot "kvarlevan", dvs. fullmakten själv. I vanliga fall är denna inte bevarad, då den var innehavarens privata egendom och därför lätt kom bort. I förevarande fall har emellertid en särskild omständighet medverkat till att den finns bevarad i vidimerad avskrift.

När C. P. utnämndes till biskop, befann han sig i Stockholm som stiftets fullmäktige på riksdagen. Han återvände inte till Lund förrän på våren 1739, då han den 2 maj tog sitt inträde som preses i domkapitlet och uppvisade "sin undfångne kungl. fullmakt in originali" (prot. 2 maj 1739. Lunds domk. arkiv). Naturligtvis överlämnade han inte detta original utan behöll det som sin privata egendom.

C. P. hade emellertid strax efter utnämningen sänt ner sin fullmakt i vidimerad avskrift, och denna finns kvar bland kapitlets handlingar (Kungl. brev 1730—1739. Lunds domk. arkiv), sedan den blivit registrerad i domkapitlets protokoll (29 nov. 1738). Där lyder underskriften så: "Stockholm i rådkammaren d. 9 novembris 1738. Ulrica Eleonora/O. Cederström". Rätt datum är alltså 9 nov. 1738.

3. Även en tredje uppgift i sekundärlitteraturen skall här uppmärksammas.

Den gäller året för C. P.:s vigsel med Christina Repplera, kyrkoherdedotter från Ljunby i Kalmar stift. Av de ovan nämnda personhistorikerna är det endast Sjöström som meddelar någon uppgift härom och han säger "gift 1714". Detta synes också till en början mycket antagligt, då äldsta barnet anges vara fött 1715. Går man till primärkällan, så finner man också att dottern Cecilia Helena "christnades hemma" 25 febr. 1715. (Lunds stadsförsaml. födelse- och dopbok. Lunds landsarkiv). Förhoppningsfull fortsätter man till vigselboken i samma volym men finner ingenting under år 1714. Samtidigt upptäcker man att ett blad är bortskuret, det som omfattar tiden från 5 nov. 1714 till 30 nov. 1715.

Nu berättar emellertid en samtida krönikör, den bekante Borgebyprosten Severin Schlüter, i sina minnesanteckningar åtskilligt om denna historia (Anteckningar, tr. i Skånska samlingar, utg. av M. Weibull, 1892, II: 1, s. 46). Han omtalar att nämnda Christina Repplera strävade efter att bli gift med C. P.; "hennes dessin att få honom till man lyckades henne; ty han lägrade henne och måste alltså viga sig vid henne". Märkligt nog mötte jag denna historia redan 1913, då den på ett postseminarium livfullt berättades av den anekdotspäckade Arthur Stille — jag kan ännu se framför mig den lille rundhyllte historieprofessorns roade min, när han delgav oss detaljerna i Schlüters berättelse och sin upptäckt i Landsarkivet av det bortskurna bladet.

Men vad den arkivsynte Stille uraktlät, det var att se efter om det stod något i lysningsboken i samma volym. Där står under år 1715, att den 2 jan. "lystes första gången för Ehreborne och Höglärde Magister Herr Carl Papke samt Ehreborna och Hedersamma Jungfru Christina Repplera". Årtalet 1715 för vigseln är sålunda säkrat. Man förstår efter det ovan berättade att Cavallin (s. 154) som ju använt kyrkoböckerna, underlåtit

att uppge något årtal. Ännu lättare är det att förklara varför C. P., som i sin självbiografi talar om sin "suavi connubio mihi jungens Christinam Reppleram" (Döbeln: 100) inte nämner något om när detta "ljuva äktenskap" ingicks.

Sensmoralen av de avslöjanden som här gjorts blir: lita aldrig på uppgifter i sekundärlitteraturen, om dessa inte belagts i primärmaterialet.

Johan Henrik Thomander och Ulla Wachtmeister

Av Kjell Barnekow

I serien Svenska Akademiens Minnesteckningar har Karl Ragnar Gierow 1975 tecknat Johan Henrik Thomanders fysiologi i tre belysningar. Han uppehåller sig därvid utförligt vid Thomanders olyckliga ungdomskärlek till excellensen Hans Gabriel Trolle-Wachtmeisters dotter Ulla, f. 1807 och sedermera gift Barnekow, som han lärde känna medan han var informator för Trolle-Wachtmeisters son Axel åren 1827—29. I själva verket är detta en av de tre händelser i vars ljus Gierow söker tolka Thomanders personlighet.

Gierow har på ett glänsande sätt tecknat romansen på Årup med dess tragiska upplösning så som Thomander såg den och som han skildrat den i brev till sina vänner. Thomander har senare med ganska hårda ord uttalat att hans kärlek och förtroende blev svikna. Ännu tjugo år senare talade han därom med påfallande bitterhet.

Hur upplevde då den andra huvudpersonen, Ulla Wachtmeister detta kärleksdrama? Och hurudan var hon till sin karaktär? Gierow ställer frågorna. Och eftersom de nu en gång ställts anser jag att också hon bör få komma till tals i saken. På den första frågan finns nämligen ett svar givet av Ulla Wachtmeister själv. Under tiden februari—juli 1828 förde hon utförliga dagboksanteckningar, som huvudsakligen handlar om hennes känslor för Thomander. Dessa anteckningar bevarade hon hela sitt liv. De överlämnades vid hennes död 1850, förvarade i en tillåst portfölj, till kyrkoherden N. A. Laurin. Han öppnade denna portfölj först fyrtio år senare och sände då anteckningarna tillsammans

med ett brev, daterat 21/3 1890, som förklarar hur de kommit i hans ägo, till Ullas halvsyster grevinnan Charlotte Dücker på Uddarp. Hon i sin tur lämnade dem, jämte Laurins brev, till Ullas äldsta dotterdotter Ulla Queckfeldt, som var den egentliga traditionsbevararen inom familjen.

N. A. Laurin hade i tre år tjänstgjort i den församling där Ulla Barnekow f. Wachtmeister och hennes familj bodde. Den 1 maj 1850 förflyttades han till Karlshamn. Ulla Barnekow dog den 14/8 samma år. Laurin kallades tillbaka för att hålla likpredikan över henne. Likpredikningar är vanligen varken uppbyggliga eller pålitliga som karaktärsskildringar, men Laurins predikan, som senare utgavs av trycket, vittnar om att han vunnit den avlidnas fulla förtroende och att hon under de sista åren av sitt liv anförtrott honom mycket av sina innersta tankar. Vid flera tillfällen citeras den avlidna direkt i likpredikningen. Läger man därtill den omständigheten att den tillslutna portföljen med hennes dagboksanteckningar överlämnades till honom kan man anta att hon också talat med honom om sitt förhållande till Thomander i ungdomen. Det har väl varit i detta sammanhang hon för honom berättat att hon var närvarande vid reformationsjubileet 1846 då Thomander höll på att komma av sig och att detta var enda gången hon sett honom sedan den höstdag 1829 då han tog avsked från henne på Årup. Gierow berättar om denna episod efter Laurins anteckningar. Men först när man vet att Laurin varit Ulla Barnekows förtrogne blir sammanhanget förklarligt.

Ty hennes yttrande förutsätter att hon också talat om vad som hänt 16 år tidigare. Dagboksanteckningarna innehåller inga sensationella uppgifter, men de återger hennes syn på förhållandet och de ger vissa korrigeringar och kompletteringar av vad som eljest är känt. Det är bekant att Thomander under vintern och våren 1828 med sin elev Axel Wachtmeister vistades på Trolleberg utanför Lund. Gierow antar att hela familjen då var där och att Ulla är identisk med den unga flicka, som Thomander talar om i sina brev, och som hjälpte honom att översätta "Romeo och Julia" till svenska. Dagboken visar att denna förmodan är oriktig. Thomander och Axel reste till Trolleberg någon av de första dagarna i februari 1828. Ulla och den övriga familjen blev kvar på Årup. Dagboken börjar den dag då Thomander och Axel reste och skildrar författarinnans förtvivlan över skilsmässan. "Ack hvad jag är nedstämd och bedröfvad och vad allt ikring mig är tomt och intresselöst sedan *Han* är borta! Allt är förbi! — — — och om jag än skulle någonsin få se honom så är ju allt så förändrat". Sedan berättar hon att hon lyckats dölja sin förtvivlan för de andra, men när hon kommit in i Mina Mormands, den förtrogna väninnans rum hade hon kastat sig på sängen och brustit ut i konvulsivisk gråt.

Alla som omtalas i dagboken betecknas med pseudonymer, som f. ö. när det gäller huvudpersonerna är lätta att tolka. Thomander omtalas alltid under pseudonymen "Titan" medan Ulla alltid kallar sig själv "Ingeborg". Dessa två pseudonymer ger nyckeln till hennes sätt att se på situationen. "Titan" måste syfta på en roman av Jean Paul — just översatt till svenska vid denna tid. — Thomander hade i sitt första brev från Årup i augusti 1827 berättat att man diskuterade "Titan". — Ingeborg är med all sannolikhet tagen ur "Frithiofs saga". I Ingeborgs öde tyckte sig Ulla igenkänna sitt eget.

Dagboken visar med all tydlighet att

Ulla Barnekow, f. Wachtmeister, tecknad av halvsystemen Louise Wachtmeister 1833.

Ulla vid denna tid var djupt förälskad i sin "Titan". Den visar också att hon var djupt olycklig. Hon visste att hon själv var älskad och det var henne till stor tröst. Men hon var helt övertygad om att deras kärlek aldrig skulle få ett lyckligt slut. Hennes enda förtrogna var Mina Mormand, som verkligen också här lever upp till det namn varunder hon ibland omtalas i samtida brev: "Tröstens Ängel".

Men dagboken visar också att Ulla var djupt fästad vid sin familj och framför allt sin far. För honom kände hon en gränslös vördnad och respekt och samtidigt en varm och spontan tillgivenhet. Samtida vittnen betygar den dominerande ställning Trolle-Wachtmeister intog i sin familj. Man skulle nästan kunna förmoda att barnen i viss mån var fadersbundna. Och nu känner sig Ulla stå mellan sin far och "Titan". Hon vet att hon sjunkit i sina föräldrars aktning. Tre månader tidigare har Trolle-Wachtmeister inte vetat något om förhållandet mellan Ulla och "Titan" men när han underrättats har han tydligen tagit Ulla i förhör och beslutat skilja de båda från varandra genom att sända Thomander och Axel till Trolleberg. Ulla

har samvetsbetänkligheter därför att hon inte vågat säga sin far allt. Hon ville inte försorsaka honom mer bekymmer för hennes skull och hon dolde vissa händelser av grannlagenhet mot "Titan" som eljest kanske skulle dömas hårdare än han förtjänat. Slutligen vågade hon dock berätta att "Titan" redan förra sommaren frågat henne om hon besvarade hans känslor men att hon då besvarat hans fråga med ett "nej". Man måste säga att Thomander var snabb i vändningarna. Han kom till Årup i början av augusti och innan sommaren var slut hade han redan förklarat sin kärlek för dottern i huset och frågat om hon besvarade hans känslor! Detta "nej" tycktes i någon mån lätta Trolle-Wachtmeisters bekymmer. Men fortfarande är han missnöjd med Ulla och med "Titan". Till råga på allt skriver nu Axel från Trolleberg och beklagar sig över "Titans" butterhet och dåliga lynne. Detta retade Trolle-Wachtmeister ännu mer. Till Ullas förtvivlan yttrade han sig vid ett privat samtal med henne mycket nedsättande om "Titan" och tillvitade honom flera rent föraktliga karaktärsfel. "För tre månader sen innan han visste något om detta vårt förhållande kunde han ej nog berömma "Titans" karaktär" skriver Ulla och tillägger att det alltså är hennes fel att "Titan" nu dömes så hårt. Men hon tillägger: "Hvarken tårar, förödmjukelser och stränghet eller godhet och varningar, hafver förmått mig att ändra mina tänkesätt mot honom. Jag skall dock i mina *gärningar*, så mycket jag kan vara mina föräldrar lydig."

För Ulla var hela tiden förhållandet till fadern det avgörande problemet. Både i Gierows framställning och i vår familjetradition hävdas att Trolle-Wachtmeister inte var så mycket emot ett äktenskap mellan Ulla och Thomander. Motståndet kom, säges det, huvudsakligen från Ullas styvmor och från hennes farmor "riksdrotsinnan". Hur nu än därmed kan ha förhållit sig, ett år senare finns

ingen antydning i dagboken om detta. Farmodern nämnes blott en gång helt periferiskt utan samband med "Titan". Styvmmodern spelar ingen vidare roll. Hon förödmjukade en gång Ulla genom att säga henne att *hon* brydde sig mycket mer om Thomander än *han* brydde sig om henne. Men det finns ingen antydning om att det fanns någon olikhet i faderns och styvmmoderns uppfattning. När Ulla medger att hon handlat orätt men försvarar sig för sig själv med att frestelserna som hon kämpat med hade varit oerhört svåra, så ligger det orätta i att hon inte varit lojal mot fadern utan gått bakom hans rygg. Den frestelse hon talar om är helt enkelt hennes kärlek eller i varje fall frestelsen att låta den gå före lojaliteten och lydningen mot fadern. Trolle-Wachtmeisters ändrade inställning till Thomander torde ha försakats av att denne inlett ett kärleksförhållande till dottern i huset bakom ryggen på hennes föräldrar och det var han sinnad att göra slut på. Man kan fråga sig varför Ulla anser att om hon överhuvudtaget än en gång får råka "Titan" så blir det under förändrade förhållanden. Själv ger hon i en annan anteckning några månader senare svaret. "Om han kommer så blir hans ankomst för mig signalen till ett olidligt tvång".

Däri hade hon rätt. I början av juli kom "Titan" tillbaka. Ulla var först utom sig av lycka. Vid supén kom hon att sitta helt nära "Titan". Bara ett litet bord skilde dem åt. Hon blandade sig i konversationen och ställde några oskyldiga frågor till honom om Winberg och hans familj. Plötsligt såg hon sin far resa sig upp och ställa sig framför henne med en min som ej kunde missförstås. Förskräckt sprang hon upp men fick en sträng tillsägelse att vänta utanför. Så småningom kom fadern och styvmmodern ut till henne och förebrådde henne att ha talat med "Titan" bara för nöjet att tala med honom. Hon var nu förbjuden att inlåta sig i samtal med honom. Hon skulle svara

vänligt om han frågade henne något, men hennes far förbjöd henne strängt att på något sätt visa att hon var ledsen över att ej få tala med honom; hon ålades att uppträda ”glatt och naturligt”.

”Ack vad jag grät i natt” skriver Ulla efter denna händelse och hon tillägger: ”Du goda, älskade varelse ju större svalget göres oss emellan, ju mer fäster jag mig vid dig, ju mer sällan jag får vara med dig, ju dyrbarare blir mig hvarje stund då jag får höra Dig tala, ehuru första ögonblicket av din åsyn alltid uppväcker hos mig en djup känsla af smärta”. Några dagar senare slutar dagboken den 11 juli 1828 med följande anteckningar, ”jag har haft bevis på Titans kärlek men äfven på hans stolthet, som är större än jag trodde. Jag vill äfven vara stolt, ehuru hjertat blöder.”

Mycket kan givetvis ha hänt under året som gick sedan Ulla slutade sin dagbok och till den slutliga tragiska upplösningen i september 1829. Måhända hoppades hon verkligen en tid under våren, som hon enligt Thomander sagt, på ett möjligt äktenskap. Men dagboken, som hon behöll under resten av sitt liv uttrycker dock sannolikt vad hon från början och till slutet tänkt och känt: Hon älskade ”Titan” men den kärleken skulle bara försorsaka henne tårar och lidanden. Det kan tyckas att Thomander kunde ha visat henne någon medkänsla vid avskedet. Det var onödigt brutalt och hårt att besvara den stackars flickans bön om förståelse med att blott begära tillbaka allt vad han skrivit till henne och lämna henne avsvimmad av förtvivlan utan ett vänligt ord. Så handlar man blott om man anser brytningen vara definitiv. Thomander var präglad för livet men tycks inte ha förstått att Ulla uppfattade det som ett ovillkorligt moraliskt krav att uppoffra sin kärlek och sin lycka för familjens skull om detta skulle krävas av henne. Efter den etiska normen var hon uppfostrad och i enlighet med den handlade också Ingeborg i Fritiofssagan.

I två år hade Ullas kärlekssaga varat och den hade huvudsakligen berett henne tårar och lidande förutom att hon utan tveivel ännu mer sjunkit i sin fars ögon när man upptäckte att hon växlat kärleksbrev med ”Titan” genom en kammarjungfrus förmedling trots faderns uttryckliga förbud till och med mot oskyldiga samtal. Den upptäckten har säkert förbittrat Trolle Wachtmeister ytterligare också mot Thomander. En enda gång faller han ett värdeomdöme om denne i sina dagboksanteckningar. Det var vid 1848 års riksdag och det är svårt att fatta dem annat än som ett konstaterande att Thomander enligt hans mening som vanligt bar sig hänsynslöst åt. Någon tillgivenhet och aktning för den forne informatorn vittnar de inte om — ehuru deras politiska grunduppfattning inte var särskilt olik.¹

Var Ulla Wachtmeisters kärlek till Thomander blott ett tillfälligt romantiskt svärmeri eller satte det varaktiga spår i hennes liv? Frågan är svår att besvara därför att Ulla, enligt vad som tydligt framgår av dagboken, var en gladlynt ung flicka som var full av lustiga upptåg och samtidigt hade intellektuella intressen. Hennes korrespondens med farmodern är skriven på en elegant och ledig franska och handlar både före och efter romansen med Thomander om helt vardagliga ting och sällskapslivets nöjen. Mycket gåtfullt är att hon redan ett år efter den definitiva brytningen med Thomander gifte sig efter en helt kort förlovning.

Likaledes överraskande är det att hon valde just Kjell Barnekow (1804—1863), som torde ha varit så olik Thomander som överhuvudtaget var möjligt. Greve Barnekow var visserligen ståtlig och såg bra ut, men han tycks ha saknat varje intellektuellt eller estetiskt intresse. En samtida karaktäriserar honom som ”en tämligen obildad jätte!”

¹ Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister, Anteckningar och minnen. Utg. af Elof Tegnér, 2, Sthlm 1889. S. 268.

Det ligger närmast till hands att anta att Ulla genom detta val ville komma bort från den beroende ställningen på Årup. Ty under sitt glättiga uppträdande dolde hon djupare känslor. Hennes uppriktiga fromhet omvittnas av en stark familjetradition liksom att hennes äktenskap var olyckligt. Ulla Barnekows barn bevarade för livet bilden av en älskad moder och det som mest präglade detta minne var hennes fromhet, som för övrigt även bekräftas av Laurin. Mot hennes man, Kjell Barnekow, intar familjetraditionen däremot en påfallande negativ hållning.²

Det finns en liten skildring av Ulla som i all sin korthet ger något väsentligt till hennes karaktäristik. År 1833, endast fyra år efter Thomanders definitiva avresa från Årup, var en ung man, nyss ankommen från Neuchâtel på besök där. Händelsevis var också Ulla på Årup den dagen. Fritz von Dardel var då endast 16 år gammal men han var en god människokännare och såg med öppna och ganska kritiska ögon på den nya värld han gjorde bekantskap med. Sina intryck av Årup-familjen har han i sin dagbok skildrat på följande sätt: "Vid middagsbordet tronade excellensen Wachtmeister midt bland barn och barnbarn och föreföll mig som en patriark från gamla testamentets dagar. — — — Barnen tilltalade honom endast med en viss ceremoniös vördnad, som föreföll helt naturlig. Af döttrarna var det just ingen, som var vacker, — — — [så] sådant lade den unge Dardel alltid mär-

ke till] — — — men de sågo snälla ut med sina rödblonda lockar och sin fina vita hy. — — — Jag sympatiserade mest med grefvinnan Barnekow. Hon hade såväl i sina ögon som i sin röst något synnerligen mildt, och hennes konversation var fängslande och intressant".³

Ulla Barnekow f. Wachtmeister — min farfars mor — framstår sålunda som en drömmande och romantisk flicka. Från sina drömmar väcktes hon till en hård verklighet. Många tecken tyder på att hon i djupet av sitt hjärta bevarade minnet av sin ungdomskärlek. Dagboken gömde hon i en tillsluten portfölj som vid hennes död överlämnades till de sista årens förtrogne själasörjare. För honom hade hon berättat om sin ungdoms drömmar och uppvaknandet därur, liksom hur hon en enda gång sexton år senare sett sin ungdoms älskade igen. Man kan fråga om det bara var bitterhet och en känsla av sårad stolthet som kom Thomander att tappa fattningen när han bland sina åhörare kände igen de rödblonda lockarna, den fina vita hyn och de milda ögonen?

² Trolle-Wachtmeister, som i ett brev till Carl Gustaf von Brinkman 5 jan. 1828 betecknat Thomander som "ett original till prest", bedömde Barnekow, den blivande mågen gynnsamt i brev till sin svåger Abraham Leijonhufvud den 30 sept. 1830. Se härom Sven Grauers, *Ätten Wachtmeister genom seklerna*, 3: 2, Sthlm 1956. S. 156 och 170. Vigseln ägde rum på nyåret 1831.

³ Fritz von Dardel, *Minnen* 1 (1833—1861), Sthlm 1911. S. 9 f.

Birgittagestalten och svensk högkyrklighet

Kris och konsolidering under 1930-talet

Av *Bengt Ingmar Kilström*

I två tidigare uppsatser i PHT (69, 1973, s. 24—35 samt 70, 1974, s. 57—74) har redogjorts för Birgittaminnet i Sverige och dess betydelse för högkyrkligheten, särskilt då tillkomsten av Societas Sanctae Birgittae. Skildringen av 1920-talets brytningstid (den andra av de två bidragen) kom att sluta med år 1928. Det är därför på sin plats att inledningsvis fästa uppmärksamheten på generalkapitlet i Vadstena 1929, detta så mycket mer som det kom att få en icke ringa betydelse för utvecklingen under 1930-talet. Detta hölls den 22—24 juli och besöktes av femton medlemmar; fyra av dessa blev vid tillfället upptagna i gemenskapen. De båda prästerliga medlemmarna var teol. doktor Ivar Alm och komminister Olof Magnusson, vilken f. ö. fick tjänstgöra som sekreterare vid generalkapitlet. Magnusson, som ännu är i livet, medverkade vid 1978 års generalkapitel i Vadstena och delgav sina intryck av "Societas Sanctae Birgittae på 1920-talet". Ivar Alm lämnade sedermera Societas Sanctae Birgittae men bevarade livet ut vissa sympatier för sällskapet. Han brukade sålunda regelbundet komma till högtidsgudstjänsten den 23 juli. Vidare upptogs som medlemmar Sigurd Forsten och Anna Bildmark.

Av särskilt intresse är § 7 i generalkapitlets protokoll: "Talade Confessor om den framtida utvecklingen föreslående, att nästa år måtte hållas två dagar för S.S.B:s medlemmar jämte en 'högkyrkodag' med mässa och tidegärder öppna för allmänheten". Detta förslag gillades till fullo av kapitlet. Denna tendens till ny öppen-

het var ett försök att bryta 20-talets isolering med hemliga gudstjänster och sammankomster. Utvecklingen skulle emellertid lägga vissa hinder ivägen för den planerade "högkyrkodagen". Vid det höstkapitel, som hölls i Jäders prästgård 7—8 oktober — hos Simon Lüders, en av SSB:s stiftare — meddelades nämligen följande: "Då Vadstena stad under den 23 juli 1930 firar sitt jubileum, beslöts att 1930 års generalkapitel skulle hållas i Vadstena den 7 och 8 oktober. Av flera anledningar beslöts därjämte att den beslutade högkyrkodagen skulle tillsvidare uppskjutas". Vi får sedermera anledning återkomma till denna fråga.

Vid generalkapitlet i Vadstena 1929 var komminister Anders Blomquist ånyo med. Han icke allenast predikade vid högtidsgudstjänsten den 23 juli — S.S.B:s offentliga gudstjänst — utan celebrerade också nästföljande morgon mässan och ledde senare på dagen en "andlig övning", dvs. meditation. Det är tydligt, att Blomquist, som varit frånvarande såväl 1927 som 1928, utan att förnya sina löften, till sist jakande besvarat frågan, huruvida han önskade kvarstå som medlem i S.S.B.¹

¹ En uppgift i min uppsats i PHT 1974, s. 73, att Blomquist och Anderberg "fr. o. m. nu [är] borta från handlingarna", gäller väl Anderberg men icke Blomquist. Den senare har tydligen i efterskott förnyat sina löften till Confessor. Han skulle dock relativt snart komma att begära sitt utträde ur S.S.B., varför i uppsatsen gjorda reflektioner ändå torde äga viss giltighet. Uppgiften på s. 74, att Blomquists sista kontakt med S.S.B. i egenkap av medlem skulle ha varit 1926, har emellertid visat sig vara felaktig.

I 1929 års protokoll finns också följande anteckning: ”Från Birgittavänner i Finland hade anlänt en skönt bunden, å pergament textad adress”, för vilken ett tacktelegram avläts. Några namn nämns inte denna gång, men under hela 1930-talet utväxlades regelbundet telegram med två finländska Birgittavänner, chefen för Hufvudstadsbladet, Amos Andersson, och lektorn Julius Finnberg, Åbo. Dessa hade 1921 introducerat en Birgittavesper i Nådendal, som på grund av motstånd från bl. a. pastor loci:s sida dock snart fick nedläggas.² Det är tydligt, att Amos Andersson och Julius Finnberg likväl på något sätt högtidlighållit Birgittadagen i Nådendal. År 1933 t. ex. sänder de från Nådendal ”Vördsamma hälsningar Birgittavännerna Nådendal, Andersson. Finnberg”. Ännu 1938 ankom en hälsning av följande lydelse: ”Det högtärade Generalkonventet för S.S.B. sändes på årsdagen av vår Moder Heliga Birgittas dödsdag den 23 juli 1938 en vördsam och varm hälsning av vännerna i Vallis Gratiae. Amos Andersson. Julius Finnberg”. Och 1939 slutligen föreligger från Finnberg följande skriftliga hälsningar:

I anledning av Societas Sanctae Birgittae 20-årsjubileum den 23 dennes ber under tecknad genom Eder härmed få framföra sin vördsammaste och tacksammaste hälsning — tacksammaste för den mitt livs högsta lycka, att ha en gång — för 19 år sedan — vid de härligt glimrande heliga altarljusen på högaltaret i vår moder Birgittas helgedom, fått tända den djupa hänförelsens gnista i min själ för vår kära moder, vilken aldrig skall där slockna trots tidens stormvindar och motgångar. Med utmärkt högaktning. Eder ödmjuka frater novisus peregrinus S.S.B. Jul. Finnberg. Vallis Gratiae 20/VII 1939.

Dessa kontakter mellan medlemmar i S.S.B. — företrädesvis makarna von Rosen — och finländska Birgittavänner har närts av gemensamma tankar om något slags dotterstiftelse till S.S.B. i Finland — närmast då med Nådendal som cent-

rum. När år 1936 t. f. kyrkoherden i Saltvik, Åland, Sven Sorthan, föreslogs till novis i S.S.B., gjordes följande uttalande: ”Den sistnämnde skulle enligt kapitlets beslut tillfrågas om han ville komma med i Societas såsom icke tjänstgörande prästman, varjämte han skulle hänvisas till att söka förbindelse med meningsfränderna i Finland, lektor Julius Finnberg, Åbo och Direktör Amos Andersson, Hälsingfors”. Den sistnämnda uppmaningen var i detta fall överflödig, eftersom Sorthan tidigt haft denna kontakt.³ Tanken att han skulle bli medlem av S.S.B. ”såsom icke tjänstgörande prästman”, dvs. lekbroder, kan förefalla egendomlig. Möjligen kan den ha samband med det förhållandet, att prästerna i det finlandssvenska stiftet — Borgå stift — vid denna tid saknade apostolisk succession. Efter andra världskriget skulle ett flertal finländare, såväl präster som lekmän, komma att bli medlemmar i S.S.B. Det var då aldrig tal om att prästerna från Finland skulle betraktas som ”icke tjänstgörande prästmän”.

När Vadstenaborna år 1930 högtidlighöll 500-årsminnet av klostrets invigning, var S.S.B. tydligen icke välkommet att delta i festligheterna. Som vi ovan sett, fick man i stället förlägga generalkapitlet detta år till hösten. Vad som i detalj förevarit är det idag svårt att yttra sig om. Bl. a. är frånvaron av varje anteckning i kyrkorådets protokoll anmärkningsvärd. Å andra sidan var det *staden*, som stod som inbjudare. Tydligt är i varje fall, att ett och annat avhandlats utanför protokollen. Anmärkningsvärt är det, att det denna gång passade Nathan Söderblom att komma till Vadstena den 23 juli. Han var nämligen högtidstalare vid jubileet. Efter S.S.B:s generalkapitel i Vadstena på hösten 1930 skrevs ett brev

² Se härom *Torsten Steinby*, Birgittavespern i Nådendal (Svenska Litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska studier nr 53 (1978), s. 351—380.

³ Jfr a. a., s. 365 och 380.

från Söderblom, ställt till greve von Rosen. Det lyder sålunda:

Greve Eric von Rosen, Rockelstad, Sparreholm. Årade Herr Greve. Då jag firade Birgittadagen, enkannerligen Birgittaaftonen i Stockholm med min hustru och några vänner, hade jag tyvärr icke tid att telegrafiskt besvara den kärkomna hälsningen. Societas Sanctae Birgittae har, enligt min tanke, en betydelsefull uppgift närmast för de själar, som söka uppbyggelse och andlig fostran i denna sammanslutning, men även i det hela för fromhetslivet i vår gren av den ena, heliga, allmänneliga (katolska) och apostoliska kyrkan. Med tack och välsignelse. Eder tillgivne Nathan Söderblom.

Söderblom såg gärna, att S.S.B. fanns — men han ville personligen icke framträda i någon av S.S.B. arrangerad högtid. På den mer neutrala högtidligheten den 23 juli 1930 kunde han däremot ge uttryck för sin positiva inställning till Birgittaminnet.⁴

Generalkapitlet 1930 hölls den 6—8 oktober. Fyra nya medlemmar upptogs: kyrkoherde Elis Erlandsson, Nyköping, kyrkoherde Fredrik Kjellander, Stenstorp, komminister Axel Hærberger, Oxelösund, samt diakon Valdemar Croner, Göteborg. Av dessa skulle den förstnämnde livet ut bli S.S.B. trogen, under det att de övriga efterhand lämnade gemenskapen — Kjellander dock för att sedermera återinträda. Anders Blomquist höll också detta år högtidspredikan. Tanken på "högkyrkodagar" var ånyo före, och följande beslut fattades: "I anslutning till tidigare fördiskussion om möjligheten av att anordna en "Högkyrkodag" beslöt generalkapitlet att i samband med nästa års Generalkapitel hålla en öppen dag med morgonmessa, föredrag, tidgärder och vesper". Så skulle också komma att bli fallet.

Vid 1931 års generalkapitel i Vadstena var på högtidsdagen, den 23 juli, samtliga gudstjänster öppna för allmänheten. Birgittadagen inleddes med en "solenn

Högmässa". Senare på dagen höll prostén Albert Lysander, Malmö, föredrag över ämnet "Psaltaren och dess användning genom tiderna", varefter följde non, dvs. den tidebön som förrättas vid nionde timmen (kl. 15). Lysanders föredrag har uppenbarligen haft anknytning till tidebönen: Psaltaren utgör ju s. a. s. grundstommen i tidegården. Efter non följde sångstund och sedan meditation. Den leddes av pastor Gösta Karlsson (sedermera Kallner), vilken under 1930-talet tillhörde Societas' mest aktiva medlemmar men sedermera kom att lämna sällskapet. Han hade två dagar tidigare upptagits som medlem i S.S.B. — f. ö. den ende nye medlemmen år 1931. Vid aftonens traditionella vesper, "bevistad av ett 1 000-tal personer", predikade S.S.B:s confessor, domkyrkosysslomannen Hugo Berggren, Västerås. Men riktigt offentlig skulle hela Birgittadagen ändå inte bli. Det heter nämligen till sist i protokollet: "Sedan bröder och systrar blivit ensamma i kyrkan, läste Syster Superior vid Heliga Birgittas skrin ur vår heliga Moders Uppenbarelser. Kvällen slöts med enskild andakt". Minnesstunden vid Birgittas relikskrin i Brödrakoret hör med till de stående inslagen i S.S.B:s högtidsgudstjänst den 23 juli. År 1931 hade tydligen inte den ordning i sin helhet utbildats, som senare skulle bli den gängse. Bl. a. förekom ingen procession.

Vid generalkapitlet 1930 "behandlades frågan om instruktion för clerkerna i Mässans rätta firande. Och åtog sig komminister A. Blomquist att författa en sådan". Vid följande års kapitel var han emellertid icke närvarande och skulle f. ö. ej heller komma att delta i något mer generalkapitel i egenskap av medlem. En protokollsanteckning 1931 ger följande upplysning: "Då komminister A. Blomquist

⁴ Se B. I. Kilström, Societas Sanctae Birgittae's historiska bakgrund (Societas Sanctae Birgittae 1920—1970), s. 17 och 20.

sannolikt icke får tid att utarbeta instruktioner för clerici rörande Mässans rätta firande, lämnades detta uppdrag åt kyrkoherde Kjellander och diakon Hedberg". Följande år meddelas, "att diakon Hedberg överlämnat förslag till liturgisk ordning för clerker . . .". Kyrkoherde Kjellander i Stenstorp, som skulle ha varit honom behjälplig i detta stycke, var icke närvarande vid kapitlet.

Vid generalkapitlet 1932 upptogs till nya medlemmar kyrkoherde David Glimborg, Norrköping, och herr Hans Lindén, Stockholm. I protokollet är antecknat "att syster Ragnhild Törner i maj d. å. begärt sitt utträde ur S.S.B". Hon var maka till kyrkoherden i Vadstena, Claes Törner, vilken också en tid i början hade varit medlem i Societas men ganska snart utträtt — någon anteckning om tidpunkten föreligger inte. Man förstår, att kyrkoherdepartet i Vadstena, som förvisso hyste sympatier för Societas' strävanden, icke hade det lätt vis á vis sina församlingsbor. Deras utträde ur S.S.B. måste därför ses mot bakgrunden av församlingens kritiska inställning till S.S.B. — Vid 1932 års generalkapitel har högtidligheterna av någon anledning varit förlagda till den 22 juli, "vigildagen till S:ta Birgittas himmelska födelsedag", som var "en för alla öppen kyrkodag" och firades med "Missa Solemnis", högtidsföreläsning, sångstund och "högtidlig aftongudstjänst". Även detta år samlades medlemmarna privatim vid Birgittas skrin efter högtidsgudstjänsten. Efter minnesstunden där "följde procession och angelus".

1933 års generalkapitel var påfallande klen besökt. I kapitelförhandlingarna deltog blott åtta personer mot fjorton föregående år. Att 1933 måste betecknas som ett krisår för S.S.B. framgår av följande anteckning i protokollet: "Ur S.S.B:s matrikel skulle avföras bröderna Axel Hærberger, Harald Fleetwood, Anders Blomquist och Fredrik Kjellander, vilka samtliga begärt sitt utträde, samt Ivar Alm,

som i brev till Confessor uttalat stor tveksamhet om löftenas förnyande". Något skäl till utträdena anges icke, och företeelsen är över huvud taget icke kommenterad. Det kan emellertid konstateras, att samtliga utträdande medlemmar varit frånvarande också vid föregående års kapitel. Då hade alla — utom Blomquist — i alla fall förnyat sina löften. År 1933 "hade ingen till upptagning berättigad novis kunnat infinna sig", varför S.S.B. alltså icke fick något nytillskott detta krisår som kompensation till det stora medlemsbortfallet. Det är mycket sällan, som det hänt att icke några nya medlemmar upptagits vid ett generalkapitel.

Behovet av kontakt med likatänkande understryks av ett beslut detta år om "att söka träda i förbindelse med Sodalitium Confessionis Apostolicae för att tillsammans med meningsfränderna i Södra Sverige kunna anordna de öppna dagarna såsom Högkyrkodagar".⁵ Detta var ett viktigt steg, som omsider skulle leda till förverkligandet av 1929 års intentioner (jfr ovan). Visserligen hade fr. o. m. 1931 en av dagarna i Vadstena varit offentlig, men detta har knappast inneburit något realiserande av önskemålet vid 1929 års kapitel om en "högkyrkodag" för allmänheten. Inte heller medförde denna "öppna dag" att Vadstenaborna övervann sin kritiska inställning till S.S.B. Det skulle tvärtom snart visa sig, att S.S.B. över huvud taget icke var önskvärt i Vadstena.

År 1934 hölls ännu generalkapitel i vanlig ordning i S:ta Birgittas kyrka. Deltagandet var t. o. m. större än föregående år — i kapitelförhandlingarna deltog tretton personer. En ny medlem upptogs detta

⁵ Sodalitium Confessionis Apostolicae är en alltjämt bestående sammanslutning av präster inom Lunds stift. Dess tillskyndare och frater superior under en lång följd av år var kyrkoherden i Malmö S:t Petri församling, kontraktsprosten Albert Lysander. Se härom Ragnar Ekström, Kyrkomannen, i minnesboken "Bland gåvor mångahanda" (1956), s. 93—110.

år i gemenskapen, nämligen kyrkoherden Johannes Eugène Nyström i Hagebyhöga strax utanför Vadstena. I protokollet för detta år står antecknat: "S.S.B. äger nu 25 invigda medlemmar". — Av stor vikt vid detta generalkapitel är handläggningen av frågan om "högkyrkodagar". Från S.C.A. förelåg nämligen, genom prosten Albert Lysander, en lång skrivelse i anledning av det föregående år väckta förslaget i ärendet. Denna lyder i sin helhet så:

Sodalitium Confessionis Apostolicae (S.C.A.) sammanträdde i Lomma prästgård den 24 april 1934. Därvid samtalade Brr bl. a. om lämpligheten av ett möte i Nyköping sommaren 1935 omkring "Ord och Sakrament". Planerna på ett sådant möte voro gamla. Flera sammanslutningar av både präster och lekmän voro intresserade härför. Särskilt hade präster i stift, där låg- och frikyrkliga riktningar voro förhärskande, men för vilka högkyrklig och sakramental väckelse inom Sv. Kyrkan vore ett livsintresse, uttryckt en varm önskan om ett sammanträffande med likasinnade präster från andra stift. Sodalitiets närvarande Brr voro av den mening att man icke f. n. skulle tänka på en ny, permanent sammanslutning utöver redan befintliga. Snarare borde nya sådana kunna grundas av smärre kretsar inom varje stift. Man ansåg vidare, att ordet "högkyrklig" icke skulle användas som beteckning för mötet. Det objektiva "Ord och sakrament" vore att föredraga. Det ifrågasattes, huruvida mötet skulle kunna kallas "Stilla Dagar omkring Ord och Sakrament", men detta syntes få bero på det omfång, man skulle giva åt inbjudningarna. Möjligen borde dessa begränsas till präster och teol. studeranden. En tryckt inbjudan kunde distribueras till varje präst inom de syd- och mellansvenska stift och till varje teol. studerande vid universiteten. Man trodde att anslutningen i så fall skulle kunna uppskattas till ett hundratal. Inbjudan skulle icke undertecknas av något samfund (såsom S.S.B. eller S.C.A.), utan av några präster från varje stift. Såväl inbjudan som mötets hela anordning skulle få en positiv inriktning, utan polemik, men också utan räddhåga för en öppet uttalad sakramental inställning. De som ej "följa oss" skola icke genom vårt framträdande

ha orsak att anse sig mindre skattade. Men det ideliga misstänklighöret av sakramental betnad kristendom måste avvisas. Nyköping är föreslaget till mötesplats, därför att det ligger i Strängnäs stift, vars biskop visat förståelse för dessa planer och lovat att hålla ett föredrag vid mötet. Endast ett annat föredrag borde hållas, under förutsättning att mötet varar blott två dagar, och detta föredrag med en praktiskt kyrklig inställning, t. ex. behandlande det nödläge, som råder i Sv. Kyrkan med avs. på förståelse för och bruket av altarets sakrament, samt åtgärder för dess avhjälpande. Ett broderligt samtal över denna fråga borde anordnas några timmar efter föredraget. F. ö. skulle dagarna anordnas i huvudsaklig överensstämmelse med redan kända och praktiserade Stilla Dagar. I den mån deltagarnas antal bleve stort, kunde man möjligen tänka sig uppdelning av samtalen på grupper. Allmänheten skulle ha tillträde endast till gudstjänster och tidegärder. . . . Malmö i april 1934. Alb. Lysander S.C.A.

Denna skrivelse från S.C.A. genom dess Frater superior mottogs av S.S.B. med glädje och tacksamhet. Man hade endast några kompletterande synpunkter att tillfoga: "1. att det borde beaktas att många lekmän skulle vilja deltaga i dylika dagar, 2. att mötet måtte förläggas till Strängnäs, 3. att det bleve verkligt Stilla Dagar, ej mycket ordande och diskuterande samt 4. med förbehåll att S.C.A. icke torde taga S.S.B:s dagar, omkring den 23 juli, i anspråk". Confessor, kyrkoherde Elis Erlandsson och pastor Gösta Karlsson utsågs att deltaga i de förhandlingar, som skulle förbereda de planerade dagarna.

Resultatet av överläggningarna blev, att kyrkodagar kring Ordet och Sakramenten kom att anordnas i Nyköping 5—6 mars 1935, vilket i själva verket måste betecknas som en kyrkohistorisk tilldragelse. Dessa kyrkodagar kring Ord och Sakrament blev nämligen sedan en institution. Efter att ha hållits på skiftande platser några år — bl. a. i Burseryd 1938 och i Eskilstuna 1939 — kom de fr. o. m. år 1940 att förläggas till Osby, varifrån

de efterhand — när denna hade etablerats — överflyttades till Hjelmserydsstiftelsen, där de fortfarande återkommer varje vår.⁶ De på S.S.B:s generalkapitel år 1929 väckta tankarna om ”högkyrkodagar” blev på detta sätt förverkligade. Dessa kyrkodagar har under årens lopp inneburit viktiga samlingspunkter för den kyrkliga förnyelsens folk.

Vid generalkapitlet 1934 medverkade Gunnar Rosendal som föredragshållare och högtidspredikant. Ämnet för föredraget var ”Den högkyrkliga väckelsen” och man känner genom det utförliga referatet igen de tankegångar, som sedan skulle utförligt presenteras i Rosendals 1935 publicerade programskrift ”Kyrklig förnyelse”. Enligt protokollet åhördes såväl föredraget som vespern ”av en stor och andaktsfylld lyssnande skara”. Förmodligen har Rosendals öppenhjärtiga framträdande bidragit till att öka Vadstenabornas misstänksamhet mot S.S.B. Kanske var det droppen, som kom bägaren att flöda över. Ty 1935 stängdes Klosterkyrkan för Societas. Prosten Törner ansåg sig — med hänsyn till oron i församlingen — icke kunna upplåta kyrkan. Det hade vid kapitlet 1934 uttalats önskemål om ett ”konvent eller kapitel även under vinterhalvåret” och beslutits att ”genom Confessor förfrågan skulle göras hos Pastor Primarius, D:r Nils Widner, huruvida det vore möjligt att i Storkyrkan i Stockholm få anordna en offentlig vesper söndagen den 7 oktober kl. 6 em. samt måndagen den 8:e en Stilla Dag, varvid en för allmänheten öppen Stilla Mässa hålles kl. 9 fm. . .”

Huruvida planerna på ett höstkonvent i Stockholm detta år kunde förverkligas, framgår inte av protokollsboken. Troligen har det inte blivit av — kanske beroende på Confessors sjukdom. Men när Vadstena Klosterkyrka stängde sina portar för S.S.B., upplåts Storkyrkans dörrar för generalkapitlet, vilket alltså hölls i Stockholm den 22—24 juli 1935. S.S.B:s Con-

fessor Hugo Berggren — ännu sjuk och missmodig — skriver till kapitlet: ”Underligt för oss att vår Moders kyrka stängdes för oss och Olaus Petri öppnar sina portar för vår andakt och vårt kapitel”. Detta generalkapitel i exil gick ingalunda i försagdhetens tecken. I förhandlingarna deltog sexton personer, varav två noviser: dessa kunde inte upptagas 1935 på grund av ett stadgande att upptagning endast kunde äga rum i Vadstena. Föredrag hölls vid detta kapitel av Vicarius — kyrkoherde David Glimborg som ledde generalkapitalet — om ”nattvardshåvornas rätta behandling” och av Moder Superior, Mary von Rosen, om bikten. I anledning av vad som sagts i dessa föredrag och i samtalen kring dem tillskrev Vicarius — på kapitlets uppdrag — biskop Aulén med en vädjan att denne måtte ”på lämpligaste sätt verka för S.S.B:s intressen i dessa frågor”. Brevet till Aulén är mycket tillitsfullt. Glimborg hänvisar bl. a. till Auléns positiva medverkan vid kyrkodagarna i Nyköping. Det utan tvekan viktigaste beslutet vid exilkapitlet i Stockholm 1935 var valet av biskop Aulén till Societas' visitorator. Som i tidigare bidrag framhållits, hade S.S.B. på 1920-talet försökt förmå Söderblom att åtaga sig detta uppdrag, men ärkebiskopen hade avböjt. Aulén däremot förklarade sig villig att bli visitorator och kom också att bli S.S.B. till stor hjälp och nytta i den innevarande krissituationen.

I sina memoarer har Aulén själv be-

⁶ Särskilt uppmärksammade av pressen blev kyrkodagarna i Burseryd. Bl. a. ägnade Nya Dagligt Allehanda stor uppmärksamhet häråt, dels i form av referat, dels i form av intervjuer med kända prästmän. Kyrkoherde Oscar Krook hörde till de intervjuade och förklarade att ”Burserydsdagarna är ingenting att vara rädd för”. En annan uppfattning hade kyrkoherde Alfred Wihlborg i Malmö, som deklarerade: ”Vägen till Rom går på det sättet”. — Om kyrkodagarna i Nyköping 1935 hade präglats av S.S.B. och S.C.A., kom i fortsättningen kyrkoherden i Osby Gunnar Rosendal personligen att bli kyrkodagarnas initiativtagare och organisatör.

rört detta sitt ställningstagande.⁷ Visserligen åberopar han där som skäl till att han inte tvekade åtaga sig uppdraget ”att Nathan Söderblom hade varit en av stiftarna” — vilket faktiskt icke var fallet.⁸ Bekant är däremot att familjen von Rosen genom personliga kontakter hade intrasserat biskop Aulén för uppgiften.

Vid Stockholmskapitlet 1935 hyste man ännu förhoppningar om att få komma tillbaka till Vadstena nästa år, men så skulle ej bli fallet. 1936 års generalkapitel hölls 6—8 oktober i Flen, där Gösta Karlsson då var komminister. I kapitel-förhandlingarna som hölls i Flens kyrka på själva Birgittadagen den 7 oktober deltog nitton medlemmar. Två av dessa hade på morgonen upptagits i Societas, sedan beslut fattats att upphäva bestämmelsen att upptagning kunde ske endast i Vadstena. På eftermiddagen samma dag hölls middag på Nygårds Pensionat, varvid S.S.B. hade ”glädjen att se åtskilliga gäster, främst bland dem Biskopen av Strängnäs, S.S.B:s visitorator Gustaf Aulén. Han hälsades av Confessor och uttryckte i sitt svarstal sin glädje över att S.S.B. samlats i hans stift, liksom ock sin förhoppning att det ej skulle dröja så länge förrän kapitlet åter kunde hållas i Birgittas stad”. Vid kvällens högtidsgudstjänst i Flens kyrka predikade biskopen liksom han även förhöjde ”altartjänstens högtidlighet” genom sin medverkan.⁹

År 1937 öppnades ånyo Klosterkyrkans portar för S.S.B. Vad som skett, framgår inte av några handlingar, men det är känt att biskop Aulén ingripit. Bl. a. skall han ha varit i kontakt med Tor Andrae, som 1936 utnämns till biskop i Linköping. Även torde förhandlingar med prosten Törner i Vadstena ha skett. Nyheten när generalkapitlet 1937 kunde hållas i Vadstena, var den att alla gudstjänster blev offentliga. Därmed var en anledning till misstro och tal om hemlighetsmakeri undanröjd. Säkert har denna åtgärd bidragit till att konsolidera S.S.B:s ställning. Visserligen var deltagarantalet 1937 lågt — en-

dast tolv medlemmar deltog i kapitlet — men efterhand skulle skaran öka av besökare vid generalkapitlet, dels sådana som skulle bli medlemmar, dels sådana som sökte sig dit enbart för att deltaga i gudstjänstlivet. Vid kapitlet 1937 upptogs två nya medlemmar. Vid middagen på högtidsdagen var såsom gäster närvarande prosten och prostinnan Törner samt dåvarande stiftsadjunkten i Linköping, Bo Giertz. Denne predikade vid kvällens högtidsgudstjänst. Stämningen vid middagen förefaller att ha varit hjärtlig. Det heter nämligen, att ”Prosten Törners svarstal gjorde oss mycket gott”. Vid kvällsgudstjänsten var ”menigheten fulltalig”. Ännu detta år tycks ingen procession ha förekommit efter densamma. Det står bara antecknat, att Syster Superior ”på den heliga platsen” dvs. vid Birgittas skrin i Brödrakoret, läste ”om vår heliga moder Birgittas sista stunder”. Däremot hade man gått i procession dagen innan, som var kapitel-dag. Efter medlemsupptagningen och före mässan gick man i procession till brödrakoret, där Te Deum sjöngs.

Bland deltagarna 1937 märktes kantor Josef Melin från Öland. Denne man hade redan på 1920-talet kommit till Vadstena och deltagit i högtidsgudstjänsterna. Den av honom diktade pilgrimsvisan för S.S.B. — diktad redan på 20-talet och tonsatt av författaren — sjungs fortfarande. Melin var en på många sätt olycklig människa.

⁷ G. Aulén, Från mina 96 år, s. 142 f.

⁸ B. I. Kilström, rec. av ovannämnda arbete i PHT 71 (1975), s. 173.

⁹ Lars Ahlin, den blivande författaren, trädde redan vid denna tid i närmare förbindelse med högkyrkligheten. ”This year [1936] Ahlin was nominated to become a novice in the Societas Sanctae Birgittae, an order with high-church sympathies, and 1941 he was received as a member (*lekbroder*) of this order” (*Torborg Lundell*, Lars Ahlin (Boston 1977), s. 19). — I *Lars Furulands studie Lars Ahlin — ursprungsmiljö och bildningsgång*, i ”Synpunkter på Lars Ahlin” (1971), s. 34—37 och 156, dryftas vad dessa kontakter — som relateras med Gösta Thimon och Lennart Löthner som referenser — betytt för Ahlins författarskap.

Han sökte sig till Vadstena för att få uppbyggelse. Att han aldrig blev medlem, kan hänga samman med hans personliga problem. Josef Melin älskade S.S.B. och fann gensvar för sin kärlek. Vid ett generalkapitel, då han på grund av psykisk ohälsa inte kunde fara till Vadstena, talade Confessor varma ord om denne olycklige vän till S:ta Birgitta och Vadstena och anbefalldes honom till medlemmarnas förbön. Josef Melin är ett bland många exempel på en yttre krets av människor, som regelbundet sökt sig till Vadstena vid tiden för generalkapitlet utan att bli medlem.

År 1937 hölls också adventskonvent i Stockholm. Därmed förverkligades en tanke från generalkapitlet 1934 (jfr ovan). Sedan dess är detta en årligen återkommande tradition.

Generalkapitlet i Vadstena 1938 samlade aderton av S.S.B:s medlemmar. Jämte dem deltog en rad sympatisörer, bl. a. docenten Hans Cnatingius. Själv var jag med i Vadstena för första gången detta år. Munkklostret som nu var inrättat som Vandrarhus utgjorde logement för många av oss nu, liksom en lång följd av år framåt. Måltiderna intogs i Vandrarhusets matsal, som var klostrets gamla dormitorium. Efterhand blev brödernas kapitalsal iordningställd och kunde fr. o. m. 1939 nyttjas av S.S.B. för bl. a. kapitel-förhandlingar. Societas bidrog f. ö. till dess inredning. Vid generalkapitlet 1938 upptogs tre nya medlemmar, däribland teol. doktor Herbert Johansson, sedermera lektor vid läroverket i Kalmar och alltså medlem av S.S.B. Doktor Johansson predikade också vid högtidsgudstjänsten, vilken som vanligt var välbesökt.

I mitt bidrag i PHT 70 (1974) har jag skrivit om planerna på ett eget sigill för S.S.B. Detta finns f. ö. avbildat i uppsatsen.¹⁰ Det av baronen — sedermera riksheraldikern — Harald Fleetwood 1928 skisserade sigillet lät tydligen länge vänta på sig. Som vi ovan sett, var Fleetwood en

av dem som 1933 lämnade S.S.B. Vid generalkapitlet 1936 uppdrogs åt greve von Rosen "att tillfråga riksheraldikern Baron H. Fleetwood hur frågan om S.S.B:s sigill och märke utvecklats". Följande år anmälde grevinnan von Rosen, att hennes make "fullgjort sitt uppdrag angående S.S.B:s sigill, och beslöt kapitlet att t. v. skulle anskaffas en vattenstämpel, och skulle förslag till symbol och omskrift vara färdigt till nästa konvent". Denna formulering är egentligen ganska dunkel, men full klarhet ges emellertid genom en paragraf i protokollet för 1938 års generalkapitel, där det heter: "De av riksheraldikern, baron H. Fleetwood, utarbetade förslagen till sigill för S.S.B. förelades. Sedan kapitlet av dessa skizzer utvalt tvenne alternativ, beslöts att till br. Simon Lüders lämna det slutliga avgörandet samt att ordna med sigillens utförande". Detta beslöts den 22 juli. Nästa dag hölls ett extra kapitel, varvid den förändringen gjordes i förut anförda paragraf, "att br. Lüders icke skulle vara bunden till de av generalkapitlet förordade alternativen. Om möjligt skulle i det sigill, som kommer att utformas, samtliga Birgittinerordens fyra tecken medtagas. Genom denna förändring beslöts att br. Lüders skulle förelägga ledningen sitt slutliga förslag för godkännande". Vid kapitlet 1938 beslöts även att S.S.B. till sitt 20-årsjubileum följande år skulle "låta utarbeta och försälja ett pilgrimsmärke". Uppdrag gavs åt Mats Åmark att komma med förslag till lämpligt sådant. Vid generalkapitlet 1939 antecknades följande: "Rörande S.S.B:s sigill och pilgrimsmärke meddelades att desamma ännu ej voro färdiga och önskade kapitlet få till protokollet antecknat att bröderna Simon Lüders och Mats Åmark skulle därom påminnas".

Vad sigillet beträffar, kom något sådant aldrig till utförande. Vid generalka-

¹⁰ PHT 70 (1974), s. 73.

pitlet 1941 meddelade Lüders, ”att det tilltänkta sigillet skulle komma att draga en högst avsevärd kostnad, varför kapitlet beslöt att detta skulle ritas om i en form, lämpad att trycka på brevpapper och kuvert”. Följande år meddelades, att ”S.S.B:s brevstämpel var under renritning hos Riksheraldikern”. Av planerna på ett sigill för S.S.B. blev alltså i stället det i PHT 70 avbildade emblem, som sedan 1940-talet används på S.S.B:s brevpapper och kuvert. Pilgrimsmärket förelåg i färdigt skick först 1944, då det började försäljas vid kapiteldagarna i Vadstena. År 1942 namnges två Stockholmskonstnärer, med vilka underhandlingar fördes ”om det tillämnade pilgrimsmärket”. Men av detta blev intet. Vid adventskonventet 1943 beslöts ”undersöka möjligheterna för fastställandet av ett pilgrimsmärke, liknande det Sporrongs gjort för Julita museum”. Det blev också Sporrongs som fick uppdraget. I protokollet från generalkapitlet 1944 står antecknat, ”att S.S.B:s pilgrimsmärke ritats av en konstnär vid namn Ake Hammarberg och utförts av Sporrongs . . .”

Generalkapitlet 1939 — S.S.B:s tjugonde — firades något oegentligt som sällskapets 20-årsjubileum. Redan 1938 hade man beslutat kalla biskop Tor Andrae att predika vid söndagens högmässa och biskop Aulén att predika vid högtidsgudstjänsten. Andrae meddelade skriftligen, att han var förhindrad komma, då han avsåg att begära tjänstledighet under juli månad 1939. Förmodligen var han inte heller särskilt hågad att medverka vid tillfället ifråga. Han deltog f. ö. aldrig i något generalkapitel — icke ens som privatperson. Andraes inställning till högkyrkligheten var i början av hans biskopstid mycket kylig men förändrades mot slutet av hans liv.¹¹ S.S.B:s visitator kom däremot till det tjugonde generalkapitlet, som hölls 20—24 juli, dvs. — i enlighet med inbjudan — till högtidsgudstjänsten där han predikade. Han var dock närvarande hela

dagen (jfr nedan). I kapitelförhandlingarna i Munkklostrets kapitelsal, nu fint iordningställd genom S.S.B:s försorg, deltog sjutton personer, men antalet yttre deltagare i kapitlet var väsentligt större. Till ny medlem i S.S.B. upptogs detta år sedermera intendenten vid Sörmlands museum Carl-Gustaf Blomberg.

Birgittas himmelska födelsedag inföll detta år på en söndag. I programmet ingick — för första gången — församlingshögmässan kl. 11. Altartjänsten utfördes vid denna av biskop Aulén och prosten Törner, och predikan hölls av S.S.B:s vicarius, kyrkoherde Glimborg. Denna gudstjänst blev verkligen det yttre tecknet på S.S.B:s accepterande i Vadstena, dess integrerande också i församlingens gudstjänstliv. Över huvud taget andades detta generalkapitel stor glädje och frid, något som icke minst den i protokolls-boken däröver införda berättelsen omvittnar. S.S.B:s tjugonde generalkapitel kan sägas beteckna slutpunkten på krisernas och misstrons tider. Söndagens alla gudstjänster var välbesökta, men särskilt den högtidliga vespren på kvällen: ”Minst ett tusental personer deltog däri, pilgrimer från när och fjärran, såväl svenskar som utlänningar”. Högtidsgudstjänsten avslutades med procession, i vilken även Visitator deltog. Efter denna samlades man i brödrakoret för att lyssna till berättelsen om Den heliga Birgittas sista stunder. Här efter följde memoration över S.S.B:s avlidna medlemmar, och till sist sjöng Visitator begravningsmässan. Detta år var även denna del av S.S.B:s högtidsfirande öppen för allmänheten.

¹¹ I sitt herdabrev hade Andrae spydigt talat om ”Herrarna av den bakknäppta kragens brödraskap”, men i sin bok ”Den gamla prästgården” (3:je uppl. 1941) skriver han: ”Jag måste bekänna, att jag tidigare ganska grundligt misskämt och missförstått dessa allvarliga unga präster med eller utan engelska kragar, stolor och korstecken” (s. 125). Dock yppar han också i denna framställning vissa kritiska synpunkter.

Förutom vad som ovan sagts om 1939 års generalkapitel som en viktig milstolpe i S.S.B:s utveckling kan konstateras, att ordningen för högtidsdagens firande detta år blev normgivande för framtida praxis — alltså procession och kommemoration

över avlidna medlemmar i samband med minnesstunden vid Birgittas helgonskrin. Det krisfyllda 30-talet slutade i harmoni. Grundstenen var lagd för den expansion, som Societas skulle komma att göra under följande decennier.

F. U. Wrangels brev i Kungl. biblioteket öppnade

Enligt donationsbestämmelsen öppnades den 3 okt. 1978 det skrin, som Fredrik Ulrik Wrangel (1853—1929) femtio år tidigare överlämnat till Kungl. biblioteket och som innehöll brev till honom från olika korrespondenter. F. U. Wrangel som spelade en icke obetydlig roll i det konstnärliga och litterära livet kring sekelskiftet, är väl nu trots ett betydande kulturhistoriskt författarskap rätt bortglömd. Den som vill uppfriska sitt minne, kan bläddra tillbaka i denna tidskrift till årg. 30 (1929), där Bengt Hildebrand ägnat honom några minnesord och därtill fogar hans bibliografi. Wrangel blev nämligen sekreterare i Svenska autograf-sällskapet och redigerade 1891—97 dess tidskrift. På hans initiativ ändrades titeln 1898 till Personhistorisk tidskrift, och han medverkade till att sällskapets namn 1905 ändrades till Personhistoriska samfundet. Han var sekreterare där till 1903 och till samma år också redaktör för tidskriften. Som kammarherre hos drottningen handskades han mer än oförsiktigt med hennes egendom; detta hade till följd, att han år 1906 omedelbart måste lämna alla sina befattningar och begiva sig utom landet. Sedan 1908 var han bosatt i Paris, varifrån han utgav flera välskrivna historiska och personhistoriska arbeten, flera

av dem belysande Sveriges kulturella förbindelser med Frankrike.

Wrangels nu öppnade brevsamling — säkerligen av honom själv utrensad — innehåller inga sensationer, ingen apologi, inga upprörda brev. Dess båda tyngdpunkter ligger kring sekelskiftet, då han var en av de ledande i Svenska författarföreningen, och på 20-talet, då han för många Parisresenärer var en älskvärd introduktör i franskt kulturliv. Vissa delar är mer en autograf- än en brevsamling; hit kan man räkna ett brev och några anteckningar av Oscar II, ett telegram från drottning Sophia, rutinbrev från vissa högre tjänstemän samt brev och kvitton från ett hundratal svenska författare, mest i samband med Wrangels redaktörskap för författarföreningens kalender Vintergatan. Från Aug. Strindberg föreligger ett kuvert med "guld" (1896) samt två telegram. Av en ganska stor svit av brev från utlänningar kan nämnas sådana från den holländske målaren Kees van Dongen (1877—1968), den franske målaren André Lhote (1885—1962) och den italienske målaren Ettore Tito (1859—1941). Samlingens värdefullaste delar utgöres av omfattande brevsviter från konstnären Yngve Berg (ett 60-tal), författarinnan Ulla Bjerne (ca 25), författaren Gustaf Hellström (ett 50-tal) samt konstnärsparet Georg och Hanna Pauli (mer än 160).

Christian Callmer

